Vyakarana

ACHARYA I YEAR

Paper - I

लघुशब्देन्दुशेखरः

LAGHUSABDENDUSEKARA

Directorate of Distance Education

Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha

Accredited at 'A' level by NAAC

Tirupati - 517 064 (A.P.)

लघुशब्देन्दुशेखरः

पातञ्जले महाभाष्ये कृतभूरिपरिश्रमः।
शिवभट्टसुतो धीमान् सतीदेव्यास्तु गर्भजः।। १।।

याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात्।
शृङ्गवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः।। २।।

नत्वा फणीशं नागेशस्तनुतेऽर्थप्रकाशकम्।
मनोरमोमार्द्धदेहं लघुशब्देन्दुशेखरम्।। ३।।

ग्रन्थसमाप्तिग्रन्थप्रचाराऽऽदिप्रतिबन्धकदुरितप्रशमाय समुचितऋषित्रयनमस्काररूपं मङ्गलमाचरञ्शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतृणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च निबध्नाति- **मुनित्रयमिति**। कारकविभक्तेर्बलवत्त्वाद्द्वितीया।

परिभाव्येति। तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्प्राचामुक्तीस्तिरस्कृत्येत्यर्थः, मुनित्रयोक्तीर्विचार्येत्यर्थो वा; 'परिभावस्तिरस्क्रिये'ति कोशात्तिरस्कारार्थकस्य धातोर्विचारार्थकत्वेऽपि न बाधकं, धातूनामनेकार्थत्वात्, अत एव 'परौ भुवोऽवज्ञाने' इति सङ्गच्छते। एतेन स्वग्रन्थस्य प्राचीनग्रन्थैरगतार्थता, समूलत्वञ्च ध्वनितम्। भाविनोऽपि बुद्ध्याः विषयीकरणादियमिति निर्देशः।

सिद्धान्तप्रकाशकत्वेन, अतिदुरूहग्रन्थान्तरेभ्यः सिद्धान्तज्ञाने जायमानस्य क्लेशरूपसन्तापस्य शामकत्वेन च कौमुदीसादृश्यम्।

अनेन वैयाकरणसिद्धान्ता विषयाः, तज्ज्ञानं प्रयोजनं, तज्जिज्ञासुरधिकारीत्यादि सूचितम्।

अइउण्। एषां क्रमबोधकत्वेऽप्यादिरन्त्येनेत्यनेनैकवाक्यतया वृत्तिपरिच्छेदकत्वेन- सञ्ज्ञासूत्रत्वं, क्रमस्य सञ्ज्ञाद्वारैवोपयोगात्। एकवाक्यता च "-आदिरकारादिरन्त्येनेता तत्सदृशेन णकारादिना सहोच्चार्यमाण आद्यन्ताक्षिप्तानां सञ्ज्ञा-" इति। 'स्वौज' सित्यादीनामप्येतदेकवाक्यतया सुबादिसञ्ज्ञासूत्रत्वं, स्वादिविधायकत्वञ्चेति बोद्ध्यम्।

एषु संहिताया अविवक्षया न संहिताकार्यम्। अनुकरणत्वेन- सौत्रत्वाच्च वर्णेभ्यो न विभक्त्युत्पत्तिः। कारप्रत्ययोऽपि न, बाहुलकात्।

यत्तु- "उपजीव्यविरोधात् सन्धिर्न, तथा ह्यजादिसञ्ज्ञाग्रहकाले 'आद्गुण इत्यादीनामनिष्पत्त्या तदप्रवृत्तावविकृतरूपाकारादिषु गृहीताजादिपदशक्तिः पश्चादच्प्रत्याहारे ज्ञाते उपेन्द्र इवात्रापि तत्प्रवृत्तौ विरूद्ध्येत; न हि सन्धिकार्ये कृतेऽविकृतरूपश्रवणं भवति" इति। तन्न। पुनरच्पदस्यार्थान्तरे शक्त्यग्रहेण तद्विरोधाभावात्, न च सन्धौ सन्देहः, व्याख्यानतो निर्णयसम्भवात्। ननु चतुर्दशसूत्र्याम'क्षरसमाम्नाय' इति व्यवहारानुपपत्तिराम्नायसमाम्नायशब्दयोर्वेदे एव प्रसिद्धेरित्यत आह- **माहेश्वराणीति**। महेश्वरादागतानीत्यर्थः, महेश्वरप्रसादलब्धानीति फलितम्। एवञ्चैवमानुपूर्वीका श्रुतिरेवैषा, तत्प्रसादात्पाणिनिना लब्धा।

श्रुतिमूलकत्वादस्यैव वेदाङ्गत्वम्, अत्र प्रमाणं- "येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्। कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तम्" इति शिक्षावचनम्। 'लण्सूत्रे णकारविषयाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति- व्याख्यानत इति'- इत्यादावा'चार्य'पदेन महेश्वरः। अनुबन्धाश्च महेश्वरकृता एवेत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति। 'ञमङणन'मित्यत्र मकारप्रत्याख्यानपरभाष्यन्तु, 'किमदृष्टार्थमेव तदुच्चारणमुत दृष्टार्थमपी'त्येवं विचारपरं, सर्वत्र प्रत्याख्यानमेवम्परमेव, अन्यथाऽङ्गानामपि पारायणे धर्मश्रवणेन तत्र-तत्र पाणिनिन्यासप्रत्याख्यानस्याप्यसङ्गतिः स्यात्।

तदुक्तम् 'इको यणची'ति सूत्रे 'सामर्थ्ययोगान्न हि किञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात्' इति। 'किञ्चिद्- दृष्टाऽदृष्टार्थवत्, किञ्चिच्छुद्धाऽदृष्टार्थवत्, सर्वथाऽनर्थकं न किञ्चि'दिति तदर्थः। 'वृद्धि'सूत्रस्थे- 'वर्णेनाप्यनर्थकेन न भवितव्य'मिति भाष्यग्रन्थेऽनर्थकत्वं बोध्यार्थराहित्यरूपमिति- न निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्येन तत्र-तत्र प्रत्याख्यानपरभाष्यासङ्गतिः। अत एव 'सोऽयमक्षरसमाम्नायः- पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो ब्रह्मराशि'रिति भाष्यमुपादायोक्तं भर्तृहरिणा,- 'यथैवेदमव्युच्छिन्नं चन्द्रतारकादि, एवमस्याक्षरसमाम्नायस्य न कश्चिदाधुनिकः कर्त्तास्ति, एवमेव वेदपारम्पर्येण स्मर्यमाण' इति। आधुनिकः=शरीरी। पुष्पितत्वं तन्मूलकशब्दशास्त्रद्वारेण, शब्दप्रयोगेण च- फलितत्वम्।

उक्तञ्चैतच्चतुर्दशसूत्रव्याख्यायां नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायाम्-

"नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम्।
उद्धर्त्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्।।

अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्त्यं वर्णचतुर्दशम्।
धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये।।"इति।

धात्वर्थं= धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थम्। अत एव 'अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः' इत्युक्तं भाष्ये। अत्र 'करण'शब्दप्रयोगेणानुबन्धनां सादित्वं सूचितं, तत्करणञ्चोपदेशकर्त्तृकमेव- प्रत्यासत्तेः, तेन तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्यानादित्वं सूचितम्। अत्र सनकाद्युद्धरणेच्छयाऽस्य ब्रह्मोपदेशरूपत्वं सूचितं, तच्च श्रुतित्वाभावे न सङ्गच्छते, 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः- ' इत्युक्तेः।

ऋक्तन्त्रव्याकरणे शाकटायनोऽपि- 'इदमक्षरच्छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तं- यथाऽऽचार्या ऊचुर्ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्रायेन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाजऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं खल्विममक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते, न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयाद्ब्रह्मराशिरिति'। 'ब्रह्मराशि'रित्यस्य,- ब्रह्मप्रतिपादको वर्णराशिरित्यर्थः। तत्त्वञ्च नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायां स्पष्टम्।

अत एव 'वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्त्तव्यः- ' इति भाष्ये उक्तम्। पाणिनेर्लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिफलको यः समवायो=वर्णानां क्रमेण सन्निवेशस्तदर्थ इति तदर्थः।

स चाऽणादिप्रत्याहारद्वारा शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः। एवञ्चायमुपदेशः पाणिनेरन्यकृत इति स्पष्टमेवोक्तम्। 'मन्त्रोपदेश' इतिवच्चात्रोपदेशपदप्रयोगः, अत एवा'स्य ज्ञाने सर्ववेदपारायणजं पुण्यं फल'मिति भाष्ये उक्तम्। व्याकरणमुपक्रम्य- 'वेदानां वेद' इति च्छन्दोगश्रुतिरप्येतत्परैवेति दिक्। तत्प्रयोजनमाह- **सञ्ज्ञार्थानीति**। एतच्चोपपादितम्। सञ्ज्ञाप्रणयनञ्च लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति बोध्यम्। सञ्ज्ञार्थत्वोपपत्तये आह- **एषामिति**।

अकारश्चेति। तेन 'र'प्रत्याहारसिद्धिः। अनन्त्यत्वात्पृथगुक्तिः। इदं तुल्यास्यसूत्रस्थकैयटानुरोधेन। परे त्वस्यानुनासिकत्वे 'अतो ल्रे'ति सूत्रे पाणिनिर्लकारं नोच्चारयेत्, प्रत्याहारेणैव निर्वाहात्। किञ्चास्येत्सञ्ज्ञकत्वे बहुषु यण्पदघटितसूत्रेष्वर्द्धमात्रालाघवानुरोधेन 'य'प्रत्याहारेणैव व्यवहरेत्। किञ्चानुबन्धानामच्प्रत्याहारे ग्रहणाभावे-'आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तर' इति भाष्योक्तस्यतृतीय- हेतोरव्यापकत्वापत्तिः, तव लोपस्य बलवत्त्वेऽपि हल्प्रत्याहारसिद्धेःप्रागच्पदार्थनिष्पत्त्यभावेनोपदेशेऽजित्यस्य वाक्यार्थाभावेन, लणित्यकारस्येत्सञ्ज्ञालोपयोरभावेन-प्रत्याहारेषु जातिग्रहणपक्षस्यैव भाष्यकृता सिद्धान्तितत्वेन हल्प्रत्याहारे लणित्यकारप्रवेशे मामाँस्त्रायस्वे'त्यत्रानुनासिकपक्षेऽनुस्वारापत्तिर्दुर्वारा। 'सोऽस्ती'त्यादौ सुलोपाद्यापत्तिश्च।

अत एव 'प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु ने'त्यनेन 'प्रत्याहारे=वर्णसमाम्नाये य एतेऽक्षु=अज्बोधकसूत्रेषु- प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रियन्ते- तेषामज्ग्रहणेन ग्रहणं कस्मान्ने'त्यर्थकेनाच्प्रत्याहारे

शङ्का कृता, न हल्प्रत्याहारे। भाष्ये च 'अइउ'णित्यादिसूत्रचतुष्टयोपादानेनैवास्य प्रवृत्तिर्दर्शिता।

तत्र प्राधान्यं- प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्वरूपम्, हल्षु च तथोपदेशस्तेषाम्, अक्षु तु स्वराणामेव तथोपदेश इति प्राधान्यात्तेषामेव सञ्ज्ञित्वमिति भाष्ये स्पष्टम्।

न च हशादिप्रत्याहारे 'ट'ग्रहणस्यापत्तिरिति वाच्यं, हकारादिषु पुनः-पुनरकारोच्चारणेन- उच्चारणार्थवर्णरहितहलां तद्घटितप्रत्याहारे ग्रहणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात्, तद्विषयप्रयोगाणा- मनभिधानाच्च। तस्मादस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकम्, 'उरण्रपर' इत्यत्र 'ल'ग्रहणं कर्तव्यमेव- , ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यविदित्याहुः।

ननु 'हये'त्यादावकारोच्चारणेन तस्य हल्त्वप्रसङ्गोऽत आह- इकारादिष्विति। 'न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवती'ति- 'उच्चैरुदात्तः' इतिसूत्रस्थभाष्यात्, 'एषा ह्याचर्यस्य शैली लक्ष्यते यत्तुल्यजातीयाँस्तुल्यजातीयेषूपदिशति, अचोऽक्षु हलो हल्षु' इति 'प्रत्याहारेनुबन्धाना'मित्यत्र भाष्याच्चेति भावः।

स्यादेतत्- 'न विभक्ता'वित्यादेः सार्थक्याय- 'हलन्त्य'मित्यस्यो'पदेशेऽन्त्यं हल् इ'दित्यर्थस्या- वश्यकत्वेन 'हलन्त्यम्' 'आदिरन्त्येने'त्यनयोः परस्परापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयाल्लकारे इत्सञ्ज्ञामबोधयित्वा हलामित्सञ्ज्ञाबोधनं पाणिनेरयुक्तम्,। न च 'हयवरे'त्यादेरावृत्त्या 'शषस'रित्यन्तं समुदायमुद्दिश्य- 'ह'लित्यनेन हल्सञ्ज्ञाऽपि विधेयेति वाच्यं, दशसूत्रावृत्तौ गौरवात्। ननु-'उपदेशे इदन्त्यम्', 'अच्', 'अनुनासिकः' इति सूत्रत्रयमस्तु, अजित्यनन्त्यार्थं, तृतीयेऽजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादच्चेदिद्भवति तर्ह्यनुनासिक एवेति नियमाश्रयणाद्गुप्रभृतौ न दोषः। योगविभागसामर्थ्याच्चानन्तरस्येति न्यायं बाधित्वा व्यवहितस्यापि तेन नियमः। 'मिदचोन्त्या'दिति ज्ञापकाच्च न विपरीतनियमः, एवञ्च हल्ग्रहणमपि व्यर्थमन्योन्याश्रयश्च न।

न च पाणिनिसूत्रभेदे पारायणादावदृष्टहानिः, तथा च तत्र-तत्र भाष्यम्- 'अपाणिनीयन्तु भवती'ति वाच्यं, कल्प्यमानन्यासस्य लघुत्वेऽस्यादोषत्वात् 'सूत्रभेदं तमुपाचरन्ति यत्र तदेवाऽन्यत्सूत्रं क्रियते, भूयो वा, यदि तदेवोपसंहृत्य क्रियते नासौ सूत्रभेदः' इति 'अच उपसर्गात्तः' इति सूत्रभाष्यात्। 'नासौ सूत्रभेद' इत्यस्य 'दोषाये'ति शेषः, सति सम्भवे दृष्टद्वारैवाङ्गानामदृष्टार्थत्वमिति तदाशयः।

अत एव तत्र-तत्र ज्ञापकपरसकलभाष्योच्छेदो नेति चेन्न, योगविभागनियमज्ञापकाश्रयणेऽतिगौरवात्, न हि 'वर्णाभिव्यक्तिजनक-कण्ठाद्यभिघातगौरवमेवादर्त्तव्यं, न तु ज्ञानजनकमनोव्यापारगौरव'मिति- राजाज्ञाऽस्ति!।

न च 'सह आ=समन्ताद्, एति=गच्छतीति सहेता=मध्यमो वर्ण' इत्यर्थ इत्यतो नान्योन्याश्रय इति वाच्यम्, अन्योन्याश्रय-तत्परिहारादीन् वदता भाष्यकारेण- 'कटी' 'वी'त्यत्र प्रश्लिष्टादीङ्गतावित्यतश्च 'सहाऽऽङ्'पूर्वात्तृजभावबोधनात्। किञ्च योगमर्यादया तत उक्तार्थालाभः, 'आ समन्ता'दित्यस्यानन्वितार्थत्वं व्यर्थत्वञ्च, रूढौ तु न मानमतः सूत्रावृत्त्या तं परिहरति - **हलन्त्यमिति**।

भाष्येऽप्यन्योन्याश्रयमाशङ्क्य- 'हलन्त्यमित्सञ्ज्ञं भवति, लकारश्चेद्भवतीति वक्तव्य'मित्युक्त्वा- 'एकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धम्, हल् च हल् च हल्-हलन्त्यमित्' इत्युक्तम्। तस्यायं भावः,- 'कृतैकशेषेण हल्पदेन सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासोऽन्त्यशब्दस्य च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्येवोभयत्रान्वयः, एवञ्च हल्सूत्रान्त्यं हलूपान्त्यञ्चेति बोधः, अन्त्ये- 'राहोः शिर' इतिवत्षष्ठी'ति। अत्रोच्चारयितुरेकशेषनिर्देशो बोद्धुस्त्वावृत्त्या बोधः। 'हसमीपो लकार इत्, हलूपान्त्यञ्चे'ति कैयटोक्तव्याख्यायान्तु-'हल् इत्सञ्ज्ञम्भवति, हलन्त्यञ्चे'दिति वदेदित्यूह्यम्।

नन्वेवमपि 'न विभक्ता'विति विभक्तिपदबोद्ध्यसुप्तिङ्बोधो 'हलन्त्य'मिति वाक्यार्थबोधोत्तरं, तद्बोधश्चापवादवाक्यार्थबोधोत्तरमित्यन्योन्याश्रयस्तदवस्थ एवेति चेन्न, अपवादवाक्यार्थबोधात्पूर्वं पदपदार्थो-

पस्थितावुत्सर्गवाक्यार्थबोधे प्रतिबन्धकाभावात्। न ह्यभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्येव प्रतियोगिज्ञानेऽभावज्ञानस्य कारणता कस्यापि सम्मता, प्रतियोगिज्ञानं विना निषेधवाक्यार्थाऽसम्भवाच्च।

'पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः' इत्यस्य त्वयं भावः- 'लक्षणैकचक्षुष्कस्य उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सर्वत्रोत्सर्गकृतसंस्कारबुद्धावुत्सर्गापवादयोर्विषयव्यवस्थानापत्त्या, 'भुक्तवन्तम्प्रति मा भुक्था' इति वाक्यस्येव अपवादशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या चापवादशास्त्रपर्यालोचनेन तद्विषयलक्ष्यसंस्कारं निर्णीय, तदविषयं तत्तल्लक्ष्यं तत्तद्विषयवाक्योपप्लवद्वारोत्सर्गेण संस्करोति, अन्यथा विकल्पापत्ति'रिति। यद्यपि 'भुक्तवन्तं प्रती'ति न्यायो लुगादिना जातनिवृत्तेर्व्यभिचरितस्तथापि तत्राप्यनुत्पत्तिरेवेति न दोषः, न्यायानङ्गीकारेऽपि विकल्पापत्तेः सत्त्वाच्च। 'अभिनिविशन्त' इत्यस्य बुद्ध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः। लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तत्तच्छास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोग एव धर्मोत्पत्तेः। तदुक्तम्- 'प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गः प्रवर्तते' इति। प्रकल्प्य = परित्यज्य।

यत्तु- 'प्रकल्प्य चे'त्यस्यायमर्थः, यथा 'न संप्रसारण' इति वचनात्परस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणं, पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेधः' इति अभ्यस्तसञ्ज्ञासूत्रे कैयटः, तन्न, 'न सम्प्रसारणे' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तत्र हि 'एतदेव ज्ञापयति परस्य न पूर्वस्येति, यद्वा सम्प्रसारणाश्रयस्य प्रतिषेधः' इत्याद्युक्तम्, न हि न्यायेन सिद्धे एवमुक्तेरुचिता, तस्मान्न्यायस्य मदुक्त एव विषय इति बोद्ध्यम्। यदपि-'अपवादवाक्यार्थं विना नोत्सर्गवाक्यार्थ इति तदर्थ' इति, तदपि न उक्तयुक्तेः। 'न विभक्तौ तुस्माः' इति शास्त्रास्थतुस्मपदार्थज्ञानमात्रेण पादीनामेतद्विषयत्वाभावबुद्ध्या तेषु हलन्त्यसूत्रप्रवृत्त्या सुप्तिङ्रूपविभक्ति-पदार्थज्ञानं सुलभमिति दिक्। अत्राप्युपदेश इति सम्बद्ध्यते, तद्बललभ्यमर्थमाह- **सूत्रे इति**।

आदिरन्त्येन। आदिरिति किम्?, अन्त्यशब्देन पूर्वेषामाक्षेपादिगादिप्रत्यहारेऽकारादिग्रहणं मा भूदिति। एवमादिशब्देन परेषामाक्षेपादिणादिप्रत्याहारेषु ञादीनां ग्रहणं मा भूदिति 'अन्त्येने'ति। 'आदिः' 'अन्त्येने'त्युभयोपादाने तु न दोषः। लोके 'अयमादिरन्त्यो वे'त्युक्तेऽवशिष्टमपि किञ्चिदस्तीति नियमेन प्रतीतेः। 'परस्मिन्सति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिः' 'पूर्वस्मिन्सति यस्मात्परो नास्ति सोऽन्त्य' इति अकारादिग्रहणे इकारणकारादीनामाद्यन्तत्वस्यैवानापत्तेः।

अत्राद्यन्ताभ्यामवयवत्वेन बोधकाभ्यां स्वघटितः समुदाय आक्षिप्तः सञ्ज्ञी, तस्य चैकत्र लक्ष्ये प्रयोगाभावत्प्रत्येकं सञ्ज्ञित्वम्। अन्त्यस्य तु न तत्कार्यं, तस्येत्सञ्ज्ञालोपाभ्यामपहारात्। एतत्फलितकथनमेव भाष्ये, मूले च स्वस्य च रूपस्येति। स्वमित्यनुवृत्तिपरत्वेन व्याख्यानन्तु हेयमेव, अनुवृत्तौ फलाभावात्। इतेति किम्? 'ञमङणने'ति णकारादिभिः प्रत्याहारो मा भूदिति। 'सह'ग्रहणाच्च समुदाय एव सञ्ज्ञेति समुदायादेवेक इत्यादौ विभक्त्युत्पत्तिर्नादिमात्रात्, न चान्त्यस्येत्सञ्ज्ञालोपाभ्यामपहारात् 'आदिरन्त्येने' त्यसङ्गतं, सूत्रेष्वित्सञ्ज्ञायामपीगादिशब्देषु तदभावात्, 'अन्त्येने'त्यस्येदन्त्यसदृशेनेत्यर्थात्, व्यक्तिपक्षे एवमेवौचित्यात्, सादृश्यमूलिकैव चात्र तत्त्वप्रत्यभिज्ञेत्याहुः। 'अचि श्नुधात्वि'तिसूत्रे 'इण' इत्येव सिद्धे 'य्वो'रिति निर्देशादिण्परेणैवेति लण्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

हलन्त्यम्। अत्र पदद्वयं, समासेऽन्त्यशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः। कर्मधारययोग्यपदानां समासाभावस्य सूत्रकारशैलीसिद्धत्वाच्च। यद्यपि सर्वोऽपि हल् तं तं समुदायं प्रत्यन्त्यो भवति तथाप्य'न्त्यपदोपदेश'पदाभ्यां प्रत्यासत्त्याऽज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकोच्चारणविषयसमुदायं प्रत्यन्त्य इह गृह्यते, अत एव- मकारेत्सञ्ज्ञा-परित्राणार्थस्थमोरुकारश्चरितार्थः, समुदायोपदेश एव सर्वत्र ऋषितात्पर्येणाऽवयवानां नान्तरीयकतया तेषामज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वाभावात्। **उपदेशेऽन्त्यमिति**। तत्र विद्यमानमन्त्यमित्यर्थः। तेन 'अइउ'णित्यादौ णादीनां हल्प्रत्याहारसिद्ध्युत्तरं तत्सिद्धिः, अन्यत्र त्वन्तरङ्गत्वात्प्राय उच्चारणेनाभिव्यक्तस्य तदव्यवधानेनैवेत्सञ्ज्ञा, पदार्थोपस्थितिरनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव, 'उपदेशोत्तरकाला इत्सञ्ज्ञे'ति 'नाज्झला'विति सूत्रभाष्यात्। 'धु'डित्यादौ सानुबन्धाद्विभक्तिस्तु- तेनैवानुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितेस्तस्यैवार्थवत्त्वात्सुलभा,

इत्सञ्ज्ञाकार्यं तु यत्र सञ्ज्ञा तत्रानर्थक्यात्तदुपस्थाप्य एव। स्पष्टञ्चेदं- 'तित्स्वरित'मित्यत्र कैयटे।

वैयाकरणे चित्स्वरस्तु न, तस्येच्चकारसदृशत्वेऽपि तत्त्वाभावात्। विभक्त्यादि- सञ्ज्ञापि- सूत्रान्तर्गतानामेवेति,- तत्रैव 'न विभक्ता'वित्यादीनां प्रवृत्तिः, अत एव- "-`इदम इ'शित्यादा- वण्त्वात्सवर्णग्रहणं प्राप्तम'प्रत्यय'इत्यनेन निषिद्ध्यते-" इति भाष्योक्तं सङ्गच्छते। यत्त्वनेकाल्सूत्रे 'इशि शिद्ग्रहणाभावेऽपि शित्करणादेव सर्वादेशत्व'मिति भाष्ये उक्तं,- तस्येत्सञ्ज्ञकशकारकरणाद्भूतपूर्वाने- काल्त्वमादाय सर्वादेशत्वमित्यर्थ इति न तद्विरोधः।

अत्र केचित्- "अनुबन्धा अनेकान्ताः=अनवयवाः, यो ह्येकान्तः स कदाचित् तत्रोपलभ्यत एव, अयन्तु न तथा, तदर्थभूते विधेये कदाप्यदर्शनात्, 'हलन्त्य'मित्यत्रान्त्यशब्दः परसमीपबोधकः, 'चुटू' इत्यादावादिशब्दः पूर्वसमीपबोधकः, 'अनेकाल्शि'दित्यादौ समीपे सामीप्यमूलकावयवत्वारोपेण बहुव्रीहिः, स्पष्टञ्चेदमु'पदेशेऽ'जिति सूत्रे भाष्ये, 'मपर्यन्तस्ये'ति सूत्रे कैयटे च। तेन डा-णलादाविशादौ च न दोषः, अत एव 'उपदेशेऽजि'ति सूत्रे 'उपदेश'ग्रहणं चरितार्थम्, तद्धि 'अभ्र आँ अटित' इत्यादा'वादितश्चे'तीट्प्रतिषेधाभावाय, अनेकान्तत्वे हि तत्प्राप्तिरित्याहुः।

परेतु "-एकान्ता एव, शास्त्रे तत्रोपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च। अनवयवो हि काकादिरेकजातीयसम्बन्धेन गृहवृक्षादिषूपलभ्यते, नैवमयम्। किञ्चानवयवत्वे ण-श-कप्रत्ययादौ णादेरित्त्वानापत्तिः, प्रत्यायादित्वाभावात्। एवमन्त्यत्वाभावादिशादेः शस्येत्त्वानापत्तिः। उक्तार्थलाक्षणिकत्वे तु-लक्षणैव दोषः। किञ्च-दघ्नचश्चकारवैयर्थ्यापत्त्याऽवयवत्वमेव न्याय्यम्। अत एव 'वुञ्छण्कठ'जितिसूत्रविहितके णित्त्वप्रयुक्तवृद्धिर्न। 'तस्य लोप' इति भाष्ये 'एकान्तत्वमेव न्याय्य'मित्युक्तेश्च। 'उपदेशेऽ'जितिसूत्रे उपदेशग्रहणन्तु स्पष्टार्थमेव "इत्याहुः। सर्वत्रानुबन्धसहितनिर्देशे विधौ-'गुप्तिज्किद्भ्य'इत्यादौ 'नकारेत्सञ्ज्ञकः सो भवती'त्यादिक्रमेण बोधः। अनुवादे 'सन्यत' इत्यादौ च- 'नकारेत्सञ्ज्ञके सशब्दे परे' इत्यादिक्रमेण बोधः। स्पष्टञ्चेदं निष्ठासज्ज्ञासूत्रे भाष्ये। अत एवाऽऽटश्चेत्यादेर्नासङ्गतिः। अन्यथा यत्राऽऽट् सूत्रे, तत्र नाच्परो, नेष्यते च तत्र वृद्धिः। यत्र प्रयोगे इष्यते वृद्धिस्तत्र नाऽऽडिति तदसङ्गतिः स्पष्टैव। अन्त्यङ्किम्? वाचालः। हल्किम्? चिरिणोतीत्यादौ धातोरन्त्यस्य मा भूत्।

आद्योच्चारणमिति। आद्यमुच्चारणमित्यर्थः, भावे घञिति भावः। तच्च प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्र- प्रवर्त्तकाचार्याणामेव। आद्यत्वश्च- अज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वम्। उपस्याद्यर्थत्वाद्दिशेरुच्चारणक्रियत्वात्। अत एव 'एकाच उपदेशे' इति सूत्रे कैयटेनोक्तम्-'इत्सञ्ज्ञाविधावुच्चारणवचन उपदिशिर्गृह्यते'-इति। 'आदेच' इति सूत्रेऽपि-'येषां स्वरूपज्ञापनायापूर्वमुच्चारणं तेषामेवोपदेशव्यवहारः'- इति। तत्र सूत्रे भाष्येऽपि-'उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश- ' इति। प्रकृतसूत्रे भाष्येऽपि- 'प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेश'- इत्युक्तम्। तस्य चोक्त एवार्थः।

परे तु- 'उपदेश इति किमर्थम्? 'अभ्र आँ अपः' कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषः?- इति भाष्ये उक्तम्। यदि प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापणमुद्देशस्तर्हि 'लृटः सद्वा' 'निष्ठे'तिविहितानां शतृशानच्क्तक्तवतूना- मवयवस्येत्सञ्ज्ञानापत्तिः। तथा 'राजसूयसूर्य' 'चित्याग्निचित्ये'त्यादिनिपातनानुमितक्यबादिनां पादेरित्त्वा- नापत्तिः। 'वदः सुपी'त्यत्रोच्चरितस्तु नैतत्सम्बन्धी। अत एव 'तस्यापत्यमत इञ्' इति न्यासेऽन्यशब्दसम्बद्धापत्यार्थस्यानुक्तरूपशेषत्वमुक्तमाकरे। तस्मादत्र सूत्रे उपदेशशब्देनोद्देशस्यापि ग्रहणं वक्तव्यम्, एवम् 'अभ्र आँ अप' इत्यादावपि प्राप्नोतीति तेषां सङ्ग्रहोऽस्य व्यावृत्तिर्येन भवति स विशेषः कः? इति प्रश्नः।

तत्सङ्ग्रहार्थमेव लोकव्यवहारेणापि तयोः सङ्कीर्णत्वमुपपाद्यैतद्व्यावृत्तये तत्सङ्ग्रहाय च-'उपदेशनेऽजनुनासिक इति वक्तव्यं, किं पुनरुपदेशनं? शास्त्रम्'- इत्युक्तं वार्त्तिककृता। तत शास्त्रपदेन

प्रयोगशासनकरणभूता धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशा हलन्त्यसूत्रे व्यवसितपदार्थत्वेन भाष्ये उक्ता गृह्यन्ते। एवञ्च तत्सङ्ग्रहोऽभ्र आँ, इत्येतद्व्यावृत्तिश्च सिद्धा। तस्य च वार्तिकस्य बाहुलकात्करणे घञा प्रत्याख्यानं भगवता कृतम्। किञ्च हलन्त्यसूत्रे भावघञन्तोपदेशपदानुवृत्तौ- 'भवतष्ठक्छसा'-वित्यादिविहितेष्वित्सञ्ज्ञानापत्तिः, परस्य सत्त्वेन कादेरन्त्यत्वाभावात्। यदि तूपदेशे प्रत्ययत्वादिविशिष्टान्त्य इदित्यर्थ' इत्युच्यते तदोपदेश इति व्यर्थम्, अन्त्यपदसामर्थ्येनैव तल्लाभात्। अत एवात्र सूत्रे उपदेशग्रहणस्यानुबन्धा अनेकान्ता इत्यस्थितपक्षेऽभ्र आँ अटित इति प्रयोजनमुक्तं, न तूत्तरार्थमित्युक्तम्।

न च करणसाधनोपदेशशब्दानुवृत्त्या सिद्धे हलन्त्यसूत्रे-'व्यवसितान्त्यमिति वक्तव्यं, के पुनर्व्यवसिताः?-धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः' इति वार्तिकाद्यनुत्थानमिति वाच्यम्, समुदायद्वाराऽव-यवस्याप्युपदेशकरणत्वात्तदन्त्यस्यापि लोपापत्तिरित्याशयात्। बाष्यकृता चान्त्यग्रहणसामर्थ्येन प्रत्याख्यातम्। तत्रानुबन्धविशिष्टानां धातुत्वादि तु धातुत्वादियोग्यघटितत्वाद्बोध्यम्। निपातानां द्योतकत्वेन, 'ब्राह्मणवसिष्ठ'न्यायेन च पृथग्ग्रहणम्। व्यवसितत्वञ्च 'धातुत्वादिना परिच्छिन्नत्वा'दिति कैयटः। एवञ्चोदश्विदादिप्रातिपदिकान्त्यस्यापि लोपः प्राप्नोतीति 'प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वाच्योऽकृत्तद्धितान्तानाम्' इति वार्तिककृतोक्तम्। कुम्भकार इत्यादावपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः पूर्वं प्रातिपदिकत्वे णादिलोपो न स्यादिति-'अकृ'दित्यादि। तच्च 'फलाभावान्नेत्सञ्ज्ञे'त्यादिना भाष्ये प्रत्याख्यातम्। अत्राद्योच्चारणार्थ-कोपदेशपदानुवृत्तौ त्वस्य वार्तिकस्यानुत्थानमेव स्यात्। 'उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश' इति 'आदेच' इति सूत्रभाष्ये उक्तेः एतद्भाष्यैकवाक्यतया पस्पशाह्निकान्तस्थे 'अग्रहणप्रातिपदिकानामुपदेशः कर्त्तव्यो मञ्चको मञ्जक इति मा भू'दिति भाष्ये उपदेशशब्दो ग्रहणं-कर्त्तव्यमित्यर्थकः। तच्चानुवादरूपमेव सन्देहनिवर्त्तकमिति बोद्ध्यम्।

नन्वेवं 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' इति सूत्रे 'षष्ठीप्रकल्पकत्वं तस्ये'ति पक्षे 'गुप्तिज्किद्भ्यः' इत्यादावपि षष्ठीप्रक्लृप्त्यापत्तिः, न च सनः सनेवादेशो भविष्यतीति बाधकाभाव इति वाच्यम्, 'उपदेशे इत्युच्यमाना इत्सञ्ज्ञा न प्रकल्पेत'- इत्युक्तं भाष्ये, तद्विरुद्ध्येतात्रोपदेशपदाननुवृत्तमिति चेन्न, तस्यैकदेश्युक्ति-त्वेनासाधकत्वात्। तथा हि- तत्र 'ङमो ह्रस्वादची'त्यादौ- यत्र सप्तमी पञ्चमी चेत्युभयं निर्दिश्यते तत्र-किं पूर्वस्य कार्यमथ परस्येति सन्देहे परत्वावकाशत्वाभ्यां पञ्चमीनिर्देशो बलवानिति सिद्धान्तिनोक्तम्।

तत एकदेशिना- 'यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्त्तव्य' इति समाधानान्तरमुक्तम्। 'यथाविषयं प्रागुक्तेषु कार्यिणः षष्ठ्या निर्देष्टव्या' इति तदर्थः। तेषु सप्तमीनिर्देशस्य क्वचित्पूर्वत्र क्वचिदुत्तरत्राऽऽवश्य-कत्वेनोभयनिर्देशे गौरवेणैषैकदेश्युक्तिः।

ततःपरेणैकदेशिना- षष्ठीपदानुवृत्त्या तस्मिन्नित्यादेरेव षष्ठीप्रकल्पकत्वमाश्रित्य 'यथार्थं वा षष्ठी'त्येकदेश्युक्तिः प्रत्याख्याता। षष्ठीपदानुवृत्तौ गौरवादुभयोः प्रकल्पकत्ववारणाय परत्वानव-काशत्वयोरेकः पूर्वपरयोरिति पूर्वपरग्रहणस्य युगपत्प्रकल्पकत्वाभावे ज्ञापकस्य चावश्यकत्वाच्चेय-मप्येकदेश्युक्तिः। ततः पूर्वेणैकदेशिना तत्पक्षे गुप्तिजित्यादौ दोषः शङ्कितः।

ततः षष्ठीप्रक्लृप्तिवादिनैकदेशिनोक्तम्- 'स्यादेष दोषो यदीत्सञ्ज्ञा आदेशं प्रतीक्षेत!, तत्र खलु कृतायामित्सञ्ज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति, 'उपदेश' इति हीत्सञ्ज्ञोच्यते'- इति। एवञ्च त्वदुक्तिर्व्याहतेत्याशयः।

तदग्रे उपदेशपदाननुवृत्तिमभिप्रेत्य- 'अथवा नानुत्पन्ने सनि प्रक्लृप्त्या भवितव्यम्, यदा चोत्पन्नः सन् तदा कृतसामर्थ्या पञ्चमीति प्रक्लृप्तिर्न भविष्यति' इति समाधानान्तरं कृतम्। तत्र परत्वाविशिष्टस्य सन उत्पादने पञ्चम्या उपक्षयात्प्रवृत्त्यन्तराभावान्नास्ति तस्याः प्रकल्पकत्व'मिति तदर्थं कैयट आह। एवञ्च प्रकृतसूत्रस्थस्य सूत्रार्थप्रतिपिपादयिषया प्रवृत्तस्य भाष्यवार्त्तिकस्यैकदेश्युक्ततद्भाष्यबलेन प्रौढिवादत्वकल्पनं नोचितम्, लक्ष्यासिद्धेश्च। 'अइउ'णित्यादीनामपि क्रमबोधकत्वेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वम्। चित्रङश्चोः

कुरित्यादेरपि प्रातिपदिकत्वम्। लोपश्चेत्यत्रापि शकारस्य स्वरूपेणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वम्। अनुबन्धानामेकान्तत्वे तु 'लोपो यी'त्यतो लोपग्रहणेऽनुवर्त्तमाने पुनर्लोपग्रहणात्सर्वादेशत्वं बोद्ध्यम्। 'एकाच उपदेश' इत्यत्रत्यः कैयटोऽपि चिन्त्य एव। अन्योऽपि तज्जातीयश्चिन्त्य एव 'एकाच उपदेश' आदेच उपदेशे' इत्यादौ तु भावसाधन एवेति सुधियो विभावयन्त्वित्याहुः।

ननु शास्त्रेऽनुनासिकोच्चारणाभावात्तत्त्वज्ञानं दुलर्भमत आह- **प्रतिज्ञेति**। प्रतिज्ञाविषयानुनासिक्यवन्त इत्यर्थः। 'पाणिनीया' इत्यस्य पाणिनिप्रभृतिप्रोक्ता वर्णा इत्यर्थः। प्रतिज्ञा चायमेवमिति कथनं, वर्णानां तत्त्वज्ञापको व्यवहारश्च, ताभ्यां तज्ज्ञानं सुलभमिति भावः। प्रतिज्ञातारश्च प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रकर्त्तार एवेति दिक्। **निर्देशादिति**। तेषां तत्र ग्रहणे हि नासिकादौ यणापत्तिरिति भावः। न चेत्त्वविधानसामर्थ्याद्यणभावः सिद्धः, तस्यापि प्रत्याहारेष्वनुबन्धाग्रहणज्ञापनद्वारैव यणभावकल्पकत्वौचित्यात्। साक्षाच्छास्त्रबाधकल्पना-पेक्षयाऽस्यार्थस्यौचित्यात्। 'निर्देशा'दित्यस्य 'तन्मूलभूतेत्त्वविधानसामर्थ्यादित्यर्थः' इति तात्पर्यम्। आदिना तृषिमृषिकृषेरेकः पूर्वेत्यादिसङ्ग्रहः।

ननु 'प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न' इति वार्त्तिके प्रत्याहारशब्दस्य वर्णसमाम्नाये प्रसिद्धेः 'प्रत्याहारेष्विता'मित्यनुपपन्नमत आह- **आदिरन्त्येनेतीति**। वार्त्तिके तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति भावः।

ऊकालोऽच्। कुक्कुटरुते- उकारे एकद्वित्रिमात्रत्वप्रसिद्धेरकारादयो नोक्ताः। 'ऊ' इति एकद्वित्रिमात्राणां क्रमेण प्रश्लेषनिर्देशो व्याख्यानात्, तेन स्वोच्चारणकालसदृशो लक्ष्यते। स कालो यस्येति बहुव्रीहिः, तत्फलितमाह- **उश्च ऊश्च ऊ३श्चेति**। ननु 'उकालो ह्रस्व' इति वाक्येऽण्त्वात्सवर्णग्रहणे द्वित्रिमात्रयोरपि ह्रस्वसञ्ज्ञायां प्रदाय प्रलूयेत्यादौ 'ह्रस्वस्ये'ति तुक्स्यादिति चेन्न। 'ऊ अ'जित्येवाज्ग्रहणसामर्थ्यादूसदृशोऽजित्यर्थे सादृश्यस्य व्याख्यानात्कालकृतस्यैव ग्रहणमिति सिद्धे अधिकं कालग्रहणम् 'उच्चारितसम्बन्धिकालसदृशकालस्यैव सञ्ज्ञा, न तु तेन गृहीतसम्बन्धिकालसदृशकाल-स्यापी'त्यर्थेनादोषात्। तदुक्तं भाष्ये 'यावत्तपरकरणं तावदत्र कालग्रहणम्' इति।

न चाजिति वर्णग्रहणे जातिग्रहणस्य दुर्वारत्वात्तितउच्छत्रमित्यत्र दीर्घात्पदान्ताद्वेति तुगापत्तिरिति वाच्यं, ज्ञापकसिद्धत्वेन तस्यासार्वत्रिकत्वात्। अन्तरङ्गत्वेन ह्रस्वत्वनिमित्तनित्यतुक एव प्राप्तेश्च। अज्ग्रहणं प्रतक्ष्येत्यादौ ह्रस्वस्येति तुगव्यावृत्त्यर्थम्।

उच्चैरु। नात्र श्रुतिकृतमुच्चैस्त्वमुपांशुप्रयोगेऽव्याप्तेः। श्रुतिप्रकर्षस्याऽव्यवस्थितत्वाच्च, किन्तु स्थानकृतम्। 'उच्चै'रित्यधिकरणशक्तिप्रधानम्। अधिकरणत्वञ्चोच्चारणं प्रति। तच्च ताल्वादीनां सभागत्वे एवेत्याशयेनाह- ताल्वादीति। इदं प्राचामनुरोधेन। वर्णसमाम्नायेऽकारस्य प्राथम्यात्कण्ठादीति वक्तुमुचितम्, एवमन्यत्रापि बोद्ध्यम्। प्रयत्नप्रेरितो वायुर्यदोर्ध्वभागे प्रतिहतोऽचं व्यञ्जयति तदा स उदात्त इति भावः। **अजिति**। 'ऊकाल' इत्यतस्तदनुवर्त्तते। उदात्तत्वादीनामज्धर्मताया एव लोकप्रसिद्धत्वेन हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाच्चेदं स्वरूपकथनपरं बोद्ध्यम्। **आये इति**। यच्छब्दः 'फिषोऽन्त' इत्यन्तोदात्तः, जस्सुप्त्वादनुदात्तः, 'एकादेश उदात्तेने'त्येकार उदात्तः। **अर्वाङिति**। अभिमुखवाच्यव्युत्पन्नं 'फिषोऽन्त' इत्यन्तोदात्तम्। आद्यस्य शेषनिघातेनाऽनुदात्तत्वम्। अर्वन्तमञ्चतीत्यर्थे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वाऽन्तोदात्तत्वम्। एकस्मिन्नप्युदात्तानुदात्तयोर्धर्मिणोर्मेलनविरोधादाह- वर्णधर्माविति। बाहुलकादधिकरणे घञ्। अर्श आद्यजित्यन्ये। इयं त्रिसूत्री स्पष्टार्था, लोकवेदयोरुदात्तादिव्यवहारस्य प्रसिद्धत्वात्।

ह्रस्वग्रहणमिति। ह्रस्वपदघटितग्रहणमित्यर्थः। **अतन्त्रमिति**। स्वशास्त्रसङ्केतितरूपेणाबोधक-मित्यर्थः। किन्त्वर्धमात्रारूपार्थबोधकमिति भावः। एवञ्च दीर्घादिष्वप्यर्धमात्रैवोदात्ता। इत आरभ्य नवसूत्र्या 'अ अ' इत्यतः प्रागुत्कर्षेणास्य त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिः। सर्वञ्चेदं भाष्ये स्पष्टम्। 'अर्धमुदात्त'मिति वृत्तिस्तु सत्या सत्यभामेतिवद् व्याख्येया। 'उत्तरार्ध'मित्यस्य चार्धमात्रातोऽवशिष्ट उत्तरो भाग इत्यर्थः। वेदे तु यथाप्रयोगं प्रातिशाख्यादस्माच्च व्यवस्था। **तस्य चेति**। अनुदात्तस्येत्यर्थः। **उदात्तेति**। उदात्तस्वरितयोः परत्वे सतीत्यर्थः।

तयोः परत्वञ्चोपस्थितानुदात्तापेक्षयैव। **अन्यत्र** उदात्तस्वरितयोः परत्वाभावे। **प्रातिशाख्ये** इति। लोके त्वनुदात्त एवेति भावः। ह्रस्वस्वरितमुदाहरति- क्वेति। 'किमो'दित्यत्, 'क्वाती'ति क्वादेशे 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितः। दीर्घं तमुदाहरति-**रथानामिति**। येऽरा इति। 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादा'वित्येकारः स्वरितः। 'नोदात्तस्वरितोदय'मिति निषेधस्तु 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इत्यस्यैवानन्तरस्यैति न्यायात्। स्वरितपरमुदाहरति- **शतचक्रमिति**। अहेरित्यर्थेऽह्यः। वृत्रस्येत्यर्थः। 'छन्दसि वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः' इति वचनाद् गुणाभावः। 'उदात्तस्वरितयो'रिति स्वरितः। 'उदात्तयणो हल्पूर्व'दिति तु न, छान्दसत्वात्। यच्छब्दः 'फिष' इत्यन्तोदात्तस्तदेकादेशश्च वा स्वरितः। **स इति**। उदात्तादिह्रस्वादिसञ्ज्ञक इत्यर्थः।

मुख-। उच्यतेऽसौ वचनः, बाहुलकात्कर्मणि ल्युट्। 'मुखसहिता नासिके'ति विग्रहः। तया वचन इति, 'साधनं कृते'ति समासस्तदाह- **मुखसहितेत्यादि**। मुखेति किम्? यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत, एवञ्चाङोऽनुनासिक इत्यत्रानुस्वारः स्यात्। नासिकेति किम्? शक्तेत्यादौ 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना कलोपो मा भूत्।

अष्टादशेति। यद्यपीदं न व्यक्तिपक्षे-व्यक्तीनामानन्त्यात्तथाप्यष्टादशधर्मवत्त्वमकारजातीयादेरित्यर्थः। ह्रस्वत्वादीनां तत्तत्समानाधिकरणोदात्तत्वानुनासिकत्वादीनाञ्च भेदमाश्रित्येदम्बोद्ध्यम्। एवमग्रेऽपि। **लृवर्णस्येति**। विवृतस्येत्यर्थः। तेन 'लृति लृ वे'ति विधेयस्येषत्स्पृष्टस्य दीर्घत्वेऽपि न क्षतिः। **दीर्घाभावादिति**। अत एव तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये 'लृति सवर्णे' इत्यनेन पक्षे द्विलकारकाभावे 'अकः सवर्णे' इति दीर्घत्वे 'होतृकार इति ऋकारघटितप्रयोगः सङ्गच्छते। **ह्रस्वाभावादिति**। इदमेओङित्यादौ भाष्ये स्पष्टम्। गानरोदनादौ चतुर्मात्रार्धमात्रादीनामुपलम्भेऽपि शास्त्रीयकार्ये उपयोगाभावाल्लोके प्रयोगेष्वप्रयोगाच्च नोक्ताः। अत एवानुदात्ततरस्यानुक्तिः। एकश्रुतेः स्वरान्तरत्वे इदमुपलक्षणं, तस्या लोकेऽपि सत्त्वात्।

तुल्यास्य। तुल्यावास्यप्रयत्नौ यस्येत्यर्थः। आस्ये भवमास्यं, व्याख्यानात्। तच्च वर्णोपयोगित्वा-त्स्थानमेव, प्रयत्नस्य पृथगुपादानात्। प्रकृष्टो यत्नः- आभ्यन्तरः। तस्य वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावित्व-रूपप्रकर्षवत्त्वात्। जनकत्वं षष्ठ्यर्थः। तत्तत्कार्यगतभेदं स्थानेष्वारोप्य भेदघटिततुल्यत्वस्य निर्वाहः। वस्तुतः 'सादृश्यं न भेदघटित'मिति भाष्यसम्मतमिति न कश्चिद्दोषः। स्पष्टञ्चेदं भाष्ये। तदाह- **ताल्वादीति**। शिक्षायाङ्कण्ठादीनाङ्कण्ठत्वादिनैव स्थानतोक्त्या तद्रूपेणैवाऽऽस्यशब्देन ग्रहणमिति तद्भागभेदमादाय नोदात्तादिषु सावर्ण्यभङ्ग इति बोद्ध्यम्। यस्यैतद्द्वयं येन यदीयेनैतद्द्वयेन तुल्यमित्यर्थः। 'यजुष्येकेषा'मिति निर्देशाद्यावदास्यभवतुल्यत्वं ग्राह्यम्। अत एवैचोः सावर्ण्यमाशङ्क्य- 'नैतौ तुल्यस्थानौ' इति भाष्ये समाहितम्। अत एव वलयोर्न सावर्ण्यम्। तेन 'तद्वानासा'मित्यादौ 'तोर्ली'ति न। अत 'एव प्रयत्नशब्देन यत्नमात्रग्रहण'मिति पक्षे यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदे यत्किञ्चित्प्रयत्नैक्यमादाय सवर्णसञ्ज्ञेत्यर्थो 'झरो झरि सवर्णे' इति सवर्णग्रहणेन ज्ञापकेन साधितो भाष्ये। तेन स्थानांशे 'यावत्स्थानसाम्ये' इत्येव स्वारसिकोऽर्थ इति प्रतीयते।

न च यावदास्यभवतुल्यत्वविवक्षणे प्रयत्नग्रहणं व्यर्थं, प्रयत्नस्याप्यास्यभवत्वादिति वाच्यं, ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तेः, तयोर्जनकानामास्यभवानां वायुसंयोगानामतुल्यत्वात्। तस्मादास्यभवानाङ्कण्ठादीनामेव ग्रहणमिति बोधनाय तत्सार्थक्यात्। आस्येति किम्? तर्प्ता। 'झरो झरी'ति लोपे मा भूत्। प्रयत्नेति किम्? वाक्श्चोतति। प्रेति किम्? शचयोः श्वासाघोषविवाराख्यबाह्यप्रयत्नसाम्येन तत्रैव दोषात्।

कस्य किं स्थानमित्याशङ्कायामाह- **अकुहेति**। यद्यपि सर्ववर्णोच्चारणे कण्ठव्यापार आवश्यकस्तथापि चकाराद्युच्चारणे ताल्वादिव्यापारोऽपि तथा, अकारादीनामुच्चारणे तु नेति भावः। कचयोस्तु न सावर्ण्यं, यावत्स्थानसाम्याभावात्, भिन्नस्थानकथनवैयर्थ्यापत्तेश्च। अत्र कण्ठपदं

कण्ठस्थानतत्समीपजिह्वामूलस्थानोभयपरं, तेन 'कण्ठ्यावहौ' 'जिह्वामूले तु कुः प्रोक्त' इति शिक्षया न विरोधः। जिह्वामूलीयपदस्य च वर्णविशेषे रूढिरिति न व्यवहारातिप्रसङ्गः। अत एवायोगवाहेषु जिह्वामूलीयगणनं भाष्ये। तत्तद्वर्णोत्पत्तेः प्राक्तत्तत्स्थानादौ जिह्वास्पर्शाद्यनुभवेन तत्तद्वर्णानां तत्तत्स्थानत्व-निर्णयेऽप्यकुहेत्यादिकथनं साधारणधर्मबोधनायानुवादकं, न त्वेतदेव कण्ठादिस्थानविधायकमिति भ्रमितव्यम्। विसर्जनीयपदेनात्र साहचर्यादकाराश्रयस्य ग्रहणम्। अत एव 'अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः' इति शिक्षया न विरोधः। **दन्ता** इति। दन्तसंयुक्तदेशा इत्यर्थः। अतो भग्नदन्तस्याप्युच्चारणं भवत्येव। 'उश्च पश्च ध्मायेते अनेन तत्र भव' इति योगेनोपध्मानी- यस्यौष्ठ्यत्वमित्याह- **उपूपेति**। रूढत्वाच्च न व्यवहारातिप्रसङ्गः। **नासिका चेति**। चेन स्वस्ववर्गानुकूलं ताल्वादि गृह्यते। अत एवैषां प्रातिशाख्ये 'नासिकायां भव' इत्यर्थकनासिक्यशब्देन व्यवहारः।

यत्तु 'अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमिष्यते।'

इति शिक्षोक्तेरेषां नासिका करणम्। किञ्च स्थानत्वे कङयोः सावर्ण्यानापत्तिः, यावत्स्थानैक्याभावात्। यत्किञ्चित्स्थानैक्येन तत्त्वे तु ञमामपि परस्परं सावर्ण्यापत्तिरिति, तन्न। कण्ठादीनामपि करणत्वत्यैव 'अस्यन्त्यनेन वर्णान्' इति भाष्यात्प्रतीतेः। स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनकताल्वादौ वर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वाऽरोपेण। तत्तस्थानाजिह्वाग्रादिसम्बन्धेन वर्णोत्पत्त्या जिह्वाग्रादौ, तत्सम्बन्धजनकप्रयत्नविशेषे स्पृष्टतादौ च करणत्वव्यवहारः। वर्णाभिव्यक्त्य- नन्तरभावी सावर्ण्यानुपयुक्त आन्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तश्च कण्ठविवरादिनिष्ठविकासादेरास्यबहिर्देशावच्छिन्न- कार्यस्य जनको यत्नो गुणशब्देनोच्यते। अकारादिनिष्ठानुनासिक्यस्य 'भेदकत्वाद्गुणस्ये'त्यादौ गुणत्वेन व्यवहारस्तु कण्ठाद्यवच्छिन्नवायुसंयोगेनोत्पन्नेषु नासावच्छिन्नवायुसंयोगेन तद्रूपधर्मोत्पत्त्या। एवञ्च नासिकायास्तत्र गुणजनकत्वादनुनासिकाकारादीनां नासिकास्थानं नोक्तं मूले। 'एकोऽयमात्मोदकन्नाम तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति, अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्ण'मिति दृष्टान्तपरभाष्येण तथैव प्रतीतेः। आत्माऽत्र द्रव्यम्। उदात्तत्वादीनां गुणत्वव्यवहारस्तु सावर्ण्यानुपयुक्तत्वान्तरतम्यपरीक्षोपयोगित्वरूपसादृश्येनेति बोद्ध्यम्। ङादीनान्तु तद्गुणरहितस्वरूपानुपलम्भेन उभयावच्छेदेन वायुसंयोगोत्तरमेव स्वरूपोत्पत्त्या विनिगमनाविरहेणोभयोः स्थानत्वम्। 'अनुस्वारयमानाञ्चे'ति शिक्षायां चेन ङादीनामपि सङ्ग्रह इति युक्तम्। अत एव 'कण्ठ्योऽकार'इत्याद्युक्त्वा 'नासिक्यान्नासिक्ययमानुस्वारानिति स्थानानी'त्युक्तं प्रातिशाख्ये। 'नासिक्या ङञणनमा' इति तद्व्याख्यातारः। कङयोः सावर्ण्यन्तु भवत्येव। 'आस्ये तुल्यदेशप्रयत्नम्' इति वार्त्तिके किमास्योपादाने प्रयोजनमिति प्रश्ने 'प्रयत्नविशेषणमास्योपादान'मित्युक्त्वा तद्व्यावर्त्यत्वेन बाह्यप्रयत्नान्प्रदर्श्य 'यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्यमेषामधिको गुण' इति भाष्येण तस्य बाह्यप्रयत्नत्वोक्त्याऽत्र सूत्रे नासिकाया आस्यशब्देन, तत्रत्यप्रयत्नस्य च प्रयत्नशब्देनाग्रहणबोधनात्। 'नासिका आस्यबाह्ये'ति वदतां मते तद्ग्रहणाभावाच्च।

अत एव बाह्यप्रयत्नानुपक्रम्य-

"अमोऽनुनासिका न ह्रौ नादिनो ह झषः स्मृताः।
ईषन्नादा यणश्चैव श्वासिनस्तु खफादयः।।

ईषच्छ्वासाँश्चरो विद्यात्- " इत्युक्तं शिक्षायाम्।

नादेति - संवारघोषयोरुपलक्षणम्। **श्वासेति** - विवाराघोषयोः। **न ह्रा**वित्युपलक्षणम्- ऐचः सर्वस्य प्लुतलृकारस्य च अनुनासिकस्यादर्शनादित्यलम्।

एदैतोरित्यादौ लोकानुभवसिद्धार्थानुवादके तपरशास्त्राप्रवृत्त्या प्लुतानामपि तत्स्थानत्वं बोध्यम्। तथा च पाणिनीयशिक्षा-

"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू।
स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः।।
जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः।
ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्यावो औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ।।
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च।।
हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम्।
उरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्।।" इति।

यत्तु- 'दन्तोष्ठादि, समुदितं स्थान'मिति, तन्न। शिक्षायां 'दन्त्योष्ठ्य'-'कण्ठ्यतालव्या'वित्यादौ तत्र भव इत्यधिकारविहितयतः प्रत्येकमनुत्पत्त्यापत्तेः। 'दन्तोष्ठ्य'मित्यादि त्वसङ्गतमेव, स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गत्वाभाववच्छरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात्। एतेन 'दन्तोष्ठरूपमतिरिक्तं स्थान'मित्यपास्तम्। 'अष्टौ स्थानानी'ति प्रतिज्ञाविरोधाच्चेति दिक्।

सूत्रे प्रशब्देन विलक्षणार्थबोधेऽपि लोके यत्नप्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह- **प्रयत्नो द्विधेति**। क्वचिद्यत्न इत्येव पाठः। **चतुर्धेति**। यत्तु-

'स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्।
तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च।।'

इति शिक्षावाक्याद्विवृततरविवृततमयोः प्रतीत्या, नाज्झलाविति सूत्रभाष्यादूष्मणामीषद्विवृतत्वस्य च प्रतीत्या चतुर्धेत्यसङ्गतमिति, तन्न। नाज्झलावितिसूत्रेण विवृतत्वव्याप्यानामेषां सवर्णसञ्ज्ञानुपयुक्तत्वाबोधनमित्याशयात्। भाष्यमते तु सन्तु सप्त प्रयत्नाः। एवञ्चैदैतोश्च न सावर्ण्यप्रसक्तिः, प्रयत्नभेदादिति बोद्ध्यम्। नाज्झलाविति सूत्रमपि प्रयत्नभेदप्राप्तसावर्ण्याभावानुवादकं सत्तस्यैव बोधकम्। अत एव भाष्ये तन्न वक्तव्यमिति नोक्तम्। स्पृष्टादीनामाभ्यन्तरत्वन्त्वोष्ठप्रभृतिकाकलकपर्यन्तरूपास्यान्तर्गततत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां स्पर्शेषत्स्पर्शदूरावस्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यन्तरकार्यकारित्वाद्वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावित्वाच्च बोद्ध्यम्। तत्र बहूनामेकस्थानत्वेऽपि कस्य चिदुच्चारणे सम्यक्स्पर्शः कस्य चिदीषदिति शिक्षाकारोक्तिमनुभवञ्चानुसृत्य विवेक्तव्यम्। 'प्रयतन'मिति नपुंसके भावे ल्युट्। 'प्रयत्न'मित्यपपाठः, नङन्तस्य पुंस्त्वात्। तथा च शिक्षा- 'स्वराणामूष्मणाञ्चे'त्याद्यनन्तरम्-

"अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः।
शेषाः स्पृष्टा हलः प्रयोक्ताः- " इति ।।

अचोऽस्पृष्टाः-स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः।'यणस्त्वीष'दित्यनेन तेषामीषत्स्पृष्टत्वमीषद्विवृतत्वञ्च बोधितम्। नेम इत्यर्धे। तेन शलामीषद्विवृतत्वं यणपेक्षयाऽधिकविवृतत्वञ्चेति बोद्ध्यम्। अत्र शिक्षोक्तव्याप्यधर्मवतां व्यापकधर्ममादाय न सावर्ण्यमिति यणां चवर्गादिभिर्न सावर्ण्यम्। तेनाञ्चित इत्यादौ न यादिः परसवर्णः।

विवृतमेवेति। प्रक्रियादशायां विवृतत्वम्प्रतिज्ञेयमित्यर्थः। तेन दण्डाढकादौ दीर्घसिद्धिः। अन्यथा संवृतस्य ह्रस्वाकारस्य विवृतेन दीर्घेण सावर्ण्याभावात्स न स्यादिति भावः। दीर्घाकारस्य विवृततरत्वन्तु पाणिनिशिक्षायामुक्तत्वान्नैतच्छास्त्रप्रक्रियोपयोगीति दिक्।

तस्य प्रयोगे संवृतत्वे मानमाह- **अ अ**। प्रयत्नभेदाद्दीर्घाभावः। अत्रोद्देश्ये सवर्णग्रहणं, जातिनिर्देशो वा न, व्याख्यानात्। अधिकारत्वे फलमाह- **त्रिपाद्यामपीति**। अन्यथा 'गोधुङ्या'नित्यत्र घत्वजश्त्वानुनासिकेषु भष्भावानापत्तिरिति भावः।

वस्तुतो घत्वे कृते 'झय' इति वत्वापत्तिर्दोषः। न च ततः परत्वाज्जश्त्वानुनासिकत्वयोस्तदप्राप्तिरिति वाच्यं, 'विप्रतिषेधे पर'मित्यस्य यथोद्देशत्वेन त्रिपाद्यामप्रवृत्तेः। 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावा-

दुत्तरस्ये'त्यनेन तस्या यथोद्देशत्वस्यैव बोधनात्। अन्यथा परस्यासिद्धत्वेऽपि विप्रतिषेधसूत्रस्य सिद्धत्वात्परिभाषान्तराणामिवास्या अपि कार्यकालपक्षे तेनाकर्षणापत्तेः। अत एव भाष्ये वत्वमेवापादितम्। अधिकारत्वादेव 'श्चुत्वं धुटि सिद्धं वाच्य'मित्यादि चरितार्थम्। एवञ्च यत्रानुवृत्तिस्तस्यासिद्धत्वं, पूर्वत्वञ्च क्व चित्सपादसप्ताध्याय्याः, क्व चित्सूत्रान्तरसहितायाः। तत्रायमर्थः- 'हो ढ' इत्यादावस्योपस्थितौ वाक्यभेदेनान्वयः- 'हस्य ढो भवति, इदञ्च शास्त्रं पूर्वत्रासिद्ध'मिति। अत एव 'न मु ने' इत्यादिभिस्तन्निषेध उपपद्यते। 'पूर्वत्रे'ति सङ्ग्राहकमेव। शृङ्गग्राहिकयैव तु तत्तच्छास्त्रं प्रति तस्यासिद्धत्वं प्रतिपाद्यते। तेनापवादस्य यं प्रत्यपवादत्वं तत्रासिद्धत्वाभावेऽप्यन्यत्रासिद्धत्वं भवत्येव। **असिद्धमिति**। सिद्धं = निष्पन्नं, प्रवृत्तम्। 'सिद्धश्च प्रत्ययविधा'वित्यादौ तथा दर्शनात्। तद्भिन्नम्- असिद्धमनिष्पन्नमप्रवृत्तम्। यद्यपि लोकेऽनाहार्यज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वं निवर्त्तकत्वञ्च दृष्टम्, तथापीह शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपोऽपि शास्त्रप्रवृत्तावप्रवृत्तौ च नियामक इति बोद्ध्यम्। अत्र कार्यासिद्धत्वेऽमू इत्याद्यसिद्धिः। 'अद अ औ' ति स्थिते परत्वान्मुत्वे तस्य सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वेऽपि 'देवदत्तहन्तृहत' न्यायेनाकाराभावेन पररूपाद्यनापत्तिः। अतिदेशस्याऽऽरोपरूपत्वान्निरधिष्ठानारोपासम्भवेन कार्यप्रवृत्तेरत्र पक्षे आवश्यकत्वात्। शास्त्रासिद्धत्वे तु यत्राप्यन्तरङ्गत्वात्त्रैपादिकं प्रवृत्तं तत्रापि तत्तच्छास्त्रे एवाभावारोपेण तन्निवृत्तिबुद्धेरभाव, आदेशबुद्ध्यभावो, लक्ष्ये जातत्वबुद्ध्यभावश्च। जायमानं कार्यन्त्वादेशे एव स्थानिबुद्ध्या प्रवर्त्तते। 'न हि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयती'ति न दोषः। यत्र तु सहप्रसङ्गस्तत्राप्रवृत्तिरेव, उभावारोपात्। न च 'पूर्वत्र ने'त्येव सूत्रमस्त्विति वाच्यम्, पूर्वशास्त्रप्राप्तौ निषेध इत्यर्थे 'नलोपः सुबि'ति सूत्रासङ्गतेः, तद्धि नियमार्थम्, त्वद्रीत्या 'राजन् अश्व' इत्यस्यां दशायाङ्कस्यापि पूर्वशास्त्रस्याप्राप्त्यैतन्निषेधाप्रवृत्तौ नलोपे जाते 'भुक्तवन्त'मिति न्यायेनैतदप्रवृत्तौ राजाश्वे दीर्घसिद्ध्या नियमानुपयोगात्। 'राजभ्या'मित्यादावपि दीर्घापत्तेश्च। 'पूर्वशास्त्रविषयसम्भावनाया'मित्यर्थे राजभ्यामित्यादौ नलोपे सुब्विधि-दीर्घ-विषयसम्भावनया सर्वथा नलोपानापत्तेरिति दिक्।

बाह्यप्रयत्न इति। काकलकाधस्ताद्गलविवरविकास-सङ्कोच-श्वासोत्पत्ति-ध्वनिविशेषरूपनाद-तद्विशेषरूपघोषाल्पघोष - प्राणाल्पत्व-महत्त्वरूपकार्यकरत्वमेषाम्। तथाहि-

"आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्।।
सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः।
वर्णान् जनयते- " इति शिक्षायामुक्तम्।

'आत्मा= अन्तःकरणं, संस्काररूपेण स्वगतानर्थान्बुद्ध्या = स्ववृत्त्या, समेत्य = एकबुद्धिविषयान्कृत्वा तद्बोधनेच्छया मनो युक्तं करोति, तदिच्छावन्मनः कायाग्निञ्जाठरमग्निमभिहन्ति, सः कायाग्निः, सोदीर्णः स मारुतः उदीर्णः ऊर्ध्वं प्रेरित इत्यादिस्तदर्थः। एवञ्च शब्दप्रयोगेच्छयोत्पन्नयत्नाभिहताग्निना नाभिप्रदेशात्प्रेरितो वायुर्वेगान्मूर्धपर्यन्तङ्गत्वा प्रतिनिवृत्तो वक्त्रं प्राप्य उक्तयत्नसहायेन तत्तस्थानेषु जिह्वाग्रादिस्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानान्याहत्य वर्णानभिव्यनक्ति। ततो यत्नविशेषेण गलविवरविकासादीन्करोति। तत्र ये तत्तत्स्थानाभिघातका यत्नास्ते आस्यान्तर्गततत्तत्कार्यकारित्वादाभ्यन्तरा इत्युच्यन्ते। गलविवरविकासादिकराश्चास्यबहिर्भूतदेशे कार्यकरत्वाद्बाह्या इति। मात्राकालकत्वादिरूपह्रस्वत्वादिकन्तु वाय्वल्पत्व-महत्त्वकृतमिति नाभिप्रदेशात्प्रेरकयत्न एव कश्चिद्विलक्षणोऽल्पं वायुं प्रेरयति कश्चिदधिकमिति तस्य वायुप्रेरणारूपङ्कार्यमास्यबाह्यदेशामिति तदपि बाह्यमेव।

अत एव अइउण्सूत्रे भाष्ये- 'ह्रस्वत्वादिजनकयत्नस्यास्यविशेषणेन सवर्णसूत्रेऽग्रहण'मित्युक्तम्। यद्यपि- 'एक एव यत्नः सर्वकार्यजनको वर्णनाशकश्चे'ति 'परः सन्निकर्ष' इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्- तथापि तत्तत्कार्येणोपाधिना एकस्मिन्नपि भेदमारोप्य तथा व्यवहार इति बोद्ध्यम्। उदात्तादिजनकयत्न-

स्याभ्यन्तरकार्यकरत्वेऽपि उदात्तादिशब्दैर्विना बोधितानां तेषाम् 'अनङ्गुदात्त' इत्यनेनाविवक्षाबोधनात्सवर्ण-सञ्ज्ञानुपयुक्तत्वान्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तत्वरूपसादृश्येन बाह्येषु गणनम्। इदं- ह्रस्वत्वादेरानुनासिक्यस्य चोपलक्षणम्।

शरि इति। शषसाः अनुप्रदानं- बाह्यप्रयत्नः। **विवृण्वते इति**। तदभिव्यक्त्युत्तरञ्जायमाने कण्ठविवरविकासे तेषां कर्तृत्वविवक्षा बोध्या। विवार एषां प्रयत्न इति भावः। **अन्ये त्विति**। वर्गतृतीयचतुर्थपञ्चमाः, तद्यमा, हकारानुस्वरौ, यरलवा इत्यर्थः। नादभागिनः तत्प्रयत्नकाः। यद्यपि खयादिषु घोषाघोषान्यतरप्रयत्नमात्रेणापि प्रक्रियांशनिर्वाहस्तथापि शिक्षानुरोधेनान्येषामुक्तिः। अल्पासवः- अल्पप्राणाः, यत एतदुच्चारणोत्तरं प्राणानामल्पत्वमिव भवति। **वर्गेष्विति**। 'विद्यमानाना'मिति शेषेः। **चतुर्णामिति**। निर्धारणे षष्ठी, 'अन्यतमा'दिति शेषः। **पूर्वसदृश** इति। सादृश्यम्- यत्नकृतम्। अत एवायोगवाहेषु यमानां गणनं भाष्ये, 'चत्वारश्च यमाः स्मृताः' इति पाणिनिशिक्षा च सङ्गच्छते। अयञ्च वेदे एव तदाह-**प्रातिशाख्ये** इति। **अन्येषामिति**। अचाम्, उक्तान्यहलाञ्चेत्यर्थः। **यरलवाश्चेति**। चेनाचामपि ग्रहणम्। 'सुपां सुलिगि'ति सूत्रे 'इकारस्यान्तर्यतो दकार' इति भाष्यात्- घोषसंवारनादाल्पप्राणत्वमचाम्। अन्यथा तदौ पर्यायेण स्याताम्, अल्पप्राणत्वानङ्गीकारे दधौ पर्यायेण स्याताम्। अचां घोषत्वं 'परः सन्निकर्ष' इति सूत्रे भाष्येऽपि स्पष्टम्। **अन्ये इति**। द्वितीयचतुर्थौ, तद्यमौ, शषसहा, अयोगवाहाश्चेत्यर्थः। जिह्वामूलीययमादीनां स्थानबाह्यप्रयत्नकथनन्तु स्वरूपनिर्णयाय, न तु सावर्ण्यान्तरतम्यपरीक्षादावुपयोगीति बोद्ध्यम्। **अनुपयुक्ता** इति। तुल्यास्यसूत्रे प्रशब्दग्रहणात्। उपयुक्तत्वे हि श-छयोरपि सावर्ण्यं स्यादिति भावः। आन्तरतम्यपरीक्षा च- 'घोषवत' इत्यादिना तत्र तत्र स्फुटीभविष्यति। स्पर्शाः- तत्पदव्यवहार्याः। अन्तस्थाशब्द आदन्तः। स्पर्शोष्मणोरन्तर्मध्ये तिष्ठन्तीति तदर्थः। **ऊष्माण इति**। ऊष्मा वायुस्तत्प्रधाना इत्यर्थः। एवं 'सोष्माण' इत्यस्य 'वायुना सह वर्त्तन्त इत्यर्थ' इति प्रातिशाख्यभाष्ये स्पष्टम्। यद्यपि वर्गद्वितीयचतुर्थयोरपि 'स्थानेन्तरतम'सूत्रभाष्यादूष्मत्वं, तथापि 'विवृतमूष्मणा'मित्यत्रैत एव गृह्यन्ते। अन्यथा कण्ठ्यादीनां सावर्ण्यानापत्तौ 'नाज्झला'वित्यादिनिर्देशासङ्गतिरिति भावः। **अचः स्वरा** इति। उदात्तादिभिः स्वयमेव राजन्त इति व्युत्पत्तेः। तद्धर्मत्वादुदात्तादयोऽपि 'स्वरा' इत्युच्यन्ते। कपाभ्यामिति- खफयोरप्युपलक्षणम्। अ अः इत्युपलक्षणमिकारादेरपि। तदाह- **अचः पराविति**।

ऋलृवर्णयोरिति। आ च लृवर्णश्चेति विग्रहः, 'ऋत्यक' इति प्रकृतिभावः। एतदर्थमेव वर्णोपदेशे लृकारपाठः, अन्यथा तस्यासत्त्वशङ्कयाऽस्य वचनस्यैवाशक्यत्वं स्यात्। ध्वनितञ्चेदम् 'एओ'ङिति सूत्रशेषे भाष्ये। तत्र हि 'सँय्यन्ते'त्यादौ 'हलोनन्तरा' इति सूत्रे 'प्रत्याहारघटकेष्वपि ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्त्या मात्राकालिकस्य यद्वयादेरणुदित्सूत्रेण यादिग्रहणेन ग्रहणाद्द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर्न प्राप्नोती'त्याशङ्क्य मात्रिकव्यञ्जनानुपदेशादनुपदिष्टस्यासत्त्वादसत्प्रतिपत्तेरशक्यत्वान्नाणुदित्सूत्रेण तद्ग्रहणमित्युक्तम्।

न च क्लृप्तशिखेत्यादावनृत इति निषेधात्प्लुतानापत्तिः, ऋलृवर्णयोः पृथगनुबन्धत्वकरणेन क्वचित्परस्पराग्राहकत्वकल्पनेनादोषात्।

अकारहकारयोरिति। 'एकारस्य तालव्यत्वमोकारस्यौष्ठ्यत्व'मिति मते एकारशकारादीनामप्यु-पलक्षणमिदम्। एतेन 'नाक्शलौ'इत्येव सूत्रयितुमुचितमित्यपास्तम्। 'हशि चे'त्येव सिद्धे'ऽतोरो'रित्याकारे व्यावृत्त्यर्थम्। सूत्रे द्विवचनोपपत्तये मध्यमपदलोपिसमासं दर्शयति- **आकारसहित इति**। अत एव 'वेला'स्विति निर्देश उपपद्यते।

समाहारद्वन्द्वे तु टच्प्रसङ्गः, अज्झलिति समाहारद्वन्द्वं कृत्वा आपदेन द्वन्देव तु अज्भिरप्याकारस्य सावर्ण्यं न स्यादिति भावः। अत एव भाष्ये प्रयत्नभेदेनैषां सावर्ण्याभावः साधितः। **एतेषु परेष्विति**। इदमुपलक्षणम्, 'एतेषु विद्यमानस्ये'त्यपि बोद्ध्यं, तेन हकारादीनामकारादिषु परतो दीर्घादिसङ्ग्रहः। **अच्त्वं स्यादिति**। अच्पदबोद्ध्यत्वं स्यादित्यर्थः। इदं 'प्रत्याहारघटकेष्वपि ग्राहकशास्त्रप्रवृत्ति'रिति मते, व्यक्तिपक्षे

च बोद्ध्यम्।

अणुदि। अणमुद्दिश्य सवर्णबोधकताऽत्र विधीयते। 'सवर्णस्ये'त्यस्य 'बोधक' इति शेषः। आदेशादौ सवर्णग्रहणवारणायाह- **प्रतीयते इति**।

परे तु- 'प्रत्ययग्रहणमेकदेशानुमत्या 'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं ने'ति परिभाषां ज्ञापयतीति युक्तम्। प्रत्ययपदस्य तदर्थत्वन्तु न युक्तं वार्तिककृता टित्किन्मित्सूपसङ्ख्यानोक्तेः। भाष्यकृता चा'प्रत्ययग्रहण-मेतत्परिभाषाज्ञापक'मित्युक्तेः। 'ज्यादादीयसः' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमिदम्। तत्र हि- "किमर्थमा-दित्युच्यते? 'ज्याद' इत्येवोच्यतां, का रूपसिद्धिः? आन्तर्यतो दीर्घस्य भविष्यति, एवन्तर्हीदमेव ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा 'भाव्यमानेन'- इत्यादि। त्वदुक्तव्याख्याने हि पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरुभयोरपि निर्द्दलत्वापत्तिः।

जातिपक्षेऽप्यनयैव परिभषया सवर्णग्रहणं वारणीयं, व्यक्तिपक्षे गुणाभेदकत्वप्राप्तञ्च वारणीयं, तेन 'घटव'दित्यादौ नानुनासिको वकारः। एतेन 'ऽजुदिदित्येव सिद्धेऽण्ग्रहणेन यण्सु गुणभेदकत्वं ज्ञाप्यते' इति परास्तम्' इत्याहुः।

ननु 'चो'रित्यादावनुवादे कथमुदित्त्वमिति चेन्न, व्याकरणान्तरे एषामुदित्सञ्ज्ञकत्वेनादोषात्। उपदेशशब्दस्य करणसाधनत्वेन शास्त्रपरत्वे तस्यापि शास्त्रत्वेनेत्त्वप्रवृत्तेः सुलभत्वाच्च। चो भिन्नक्रम इत्याह- **उदिच्चेति**। यद्यपि समुदायसवर्णिनोऽप्रसिद्धास्तथापि तदवयव-चादि-सवर्णा एवात्र तत्सवर्णा बोद्ध्याः। ह्रस्वाकाराद्यो[दि]रपि कालपुरुषाद्युपाधिभेदेन स्थानेषु भेदमारोप्य तुल्यस्थानत्वं सूपपादम्। **अत्रेति**। ग्राहकसूत्र एवेत्यर्थः। व्याख्यानादिति भावः। 'उपसर्गादृती'त्यादितपरकरणादिति तु न युक्तम्, लृकारग्रहणेन चारितार्थ्यात्। एवमिणपि- परेणैव, 'अचि श्न्वि'ति सूत्रे 'इण' इत्येव सिद्धे 'य्वो'रिति गुरुनिर्देशाद्व्याख्यानाच्चेति लण्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। नन्वेवम् 'अस्य च्वा'वित्यादौ सवर्णग्रहणं न प्राप्नोति, अण्ग्रहणेन वर्णसमाम्नायस्थानामेव ग्रहणेन, णकारादिचिह्नेन प्रत्याहारे तत्प्रत्यभिज्ञानेन तत्रत्याद्यवर्णोपस्थितेषु उच्चारिताभेदेन गृहीतेषु सूत्रस्य चारितार्थ्येन, व्यक्तिपक्षे तत्रत्यात्रत्यव्यक्त्योर्भेदन प्रकृते प्रत्याहारघटकद्वितीयवर्णादौ चोच्चरितस्यैव ग्राहकत्वादप्रवृत्तेरिति चेन्न, जातिपक्षाश्रयणेनादोषात्।

अत एवानेकतकारादीनां झल्त्वादिसिद्धिः। सूत्रेऽण्ग्रहणं च न कार्यम्। 'ऋलृवर्णयोः सावर्ण्य'मित्यनेन समानजातित्वस्यैवातिदेशेनो'पसर्गादृती'त्यादौ न दोषः, एतद्व्यतिरिक्तसवर्णे समानजातित्वसत्त्वात्। पृथगनुबन्धकरणाच्च न ऋदिल्लृदित्प्रयुक्तकार्यसङ्करः। अत्र पक्षे अइउण्सूत्रशेषोक्तभाष्यरीत्या तपरसूत्रस्य जातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहणनियामकत्ववदप्रत्यय इत्यस्य योगविभागेन तत्प्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकत्वात् 'त्यदादीनामः' इत्यादौ विधेये न दोषः। एवं गुणाभेदकत्वप्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकत्वमप्यस्य बोद्ध्यम्। अत एव 'घटव'दित्यादौ मतोर्मस्य नानुनासिको वकारः। **सामर्थ्यादिति**। 'एचोऽयवायावः' इत्यादौ स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणैव निर्वाह इति वक्ष्यते। 'न य्वाभ्या'मित्यत्र ऐऔ स्वरूपेण पाठ्यौ, 'वृद्धिरादैच्' इत्यत्राप्येङित्येव पाठ्यं, तत्र गुणसूत्रे च परस्परसवर्णसञ्ज्ञावादिमते चतुर्णां ग्रहणसत्त्वात्। अत्रैतत्सूत्रवैयर्थ्योपन्यासेन तन्मूलकस्य गुणवृद्धिसञ्ज्ञाविधौ प्रत्याहारद्वयग्रहणवैयर्थ्यस्य, 'प्लुतावैच' 'एचोऽप्रगृह्यस्ये'त्यत्र तद्ग्रहणवैयर्थ्यस्य च सङ्ग्रहो बोध्यः। प्रयत्नभेदेनाप्यसावर्ण्यमेतयोः प्रागुक्तं न विस्मर्त्तव्यम्।

यद्यपीति। इदं व्यक्तिपक्षे, "वर्णानामुपदेशस्तावदुपदेशोत्तरकालेत्सञ्ज्ञा, तदुत्तरकालमादिरन्त्येनेति प्रत्याहारस्तदुत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा, तदुत्तरकालमणुदिदिति, एतेन सर्वेण समुदितेन वाक्येनान्यतर-सवर्णानाङ्ग्रहणं भवति, न चात्रे'कारः शकारं गृह्णाती"ति 'नाज्झला'वितिसूत्रभाष्योक्त' वाक्यापरिसमाप्ति'न्यायादित्यर्थः। अयं भाव- 'आदिरन्त्येने'ति प्रत्याहारसिद्धौ 'नाज्झला'वित्येतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीतैतद्विषयपरिहारेण सवर्णसञ्ज्ञाबोध्यनिश्चये अणुदित्सूत्रेण तावतां ग्रहणं बोधनीयम्, अन्यथा बाधकसम्भावनया तुल्यास्यसूत्रजशक्तिग्रहेऽप्रामाण्यसन्देहेनाणुदिच्छास्त्रजबोधानापत्तिः, न चैतद्वाक्यार्थ-

बोधात्प्राक् तन्निश्चय' इति। **होढ इति**। इकारेणाऽऽकारग्रहणे सति यद्यत्प्राप्नोति तस्य सर्वस्याप्युपलक्षणमिदम्। ननु यण्सवर्णिनामप्रसिद्धेरज्ग्रहणेनैव सिद्धेऽण्ग्रहणं व्यर्थमत आह- **यवला इति**। 'अमोऽनुनासिका न ह्ला'विति शिक्षोक्तेर्यण इति नोक्तम्। तेन सँय्यन्तेत्यादौ परसवर्णनिष्पन्नानुनासिकयवलाना'मनचिचे'ति द्वित्वं सिद्ध्यति। 'हलो यमा'मिति लोपस्तु वैकल्पिकः। अत्रेदं बोद्ध्यम्- 'व्यक्तिः पदार्थो गुणा भेदका' इत्यभिमानेनात्र सूत्रेऽण्ग्रहणमिति।

'अतो भिस' इत्यादौ तपरकरणा'त्सहिवहो'रितिसूत्रस्थवर्णग्रहणाद्व्याख्यानाच्च तपरपदे बहुव्रीहिपञ्चमीतत्पुरुषावित्याह- **तः पर इत्यादिना**। वर्णग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादत्वावच्छिन्नसर्ववर्णग्रहणबोधनेन तपरसूत्राप्रवृत्तिः। आद्योदाहरणम् 'अतो भिस' इति, अन्त्योदाहरणं- 'वृद्धिरादै'जिति। यद्यप्यत्र सञ्ज्ञा तात्परा, न च तत्समकालस्तत्सवर्णो वा प्रसिद्धस्तथापि तपरकरणाद्भाष्यप्रामाण्याच्च 'तात्परशब्दबोद्ध्यो वर्णः स्वसमकालग्राहक' इत्यर्थेनाऽदोषः। इदञ्च विद्ध्यर्थमेव- अण्ग्रहणाननुवृत्तेः। गुणानां भेदकतयाऽनणि विधित्वेऽपि 'वृद्धिरादै'जित्यादावाकारांशे सावकाशेनानेना'तो भिस' इत्यादौ परत्वेना'णुदि'त्सूत्रबाधः। सङ्ख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टतयेह विरोधस्य सत्त्वात्। गुणानामभेदकत्वे त्वनवकाशत्वाद्बाध इति बोद्ध्यम्। अत्रावध्यवधिमतोः साजात्येन वर्णस्यैव सञ्ज्ञात्वेऽपि विशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्तिः सौत्रत्वाद्बोध्या। 'तत्कालस्ये'त्यस्य तदुच्चारणकालसमकालस्येत्यर्थस्तदाह- समकालस्यैवेति। एवकारो न्यायसिद्धबाध्याबाधकभावस्यानुवादक इति भावः। जातिपक्षे तु नियमार्थमेव सवर्णग्रहणानुवृत्तेः। एवं 'गुणानामभेदकत्व'मिति 'वृद्धिरादै'जितिसूत्रभाष्यसम्मतसिद्धान्तपक्षेऽपि नियमार्थमेव।

इदम्- 'आद्गुणः' इत्यादौ विभक्तितकारे न प्रवर्त्तते, 'उपसर्गादृती'ति तपरकरणात्। 'ऋदोर'बित्यादौ दकार एवेति न दोषः। स च- पञ्चमीसमासाभावे तकार इवोच्चारणार्थो, मुखसुखार्थो वा। तपरसूत्रे दकारप्रश्लेषपक्षे तु- धकारादिस्थानिको दकारो बोध्यः।

वृद्धिरा। वृद्धिः, आत्, ऐजिति पदत्रयमिति- न समासान्तादिप्रवृत्तिशङ्का। तपरकरणमसन्देहार्थतया पूर्वार्थम्, प्रकृतसूत्रे भाष्येऽत्र शास्त्रे गुणानामभेदकत्वं ज्ञापकादाश्रित्य सवर्णग्रहणार्थत्वाभावस्योक्तत्वात्। 'कृष्णौत्कण्ठ्यं' 'गङ्गौघ' इत्यादौ त्रिमात्रव्यावृत्तये परार्थमपि। वृद्धिशब्दोऽत्र पदपरोऽर्थपरत्वासम्भवात्। 'आदैचो वृद्धिपदाऽभिन्ना' इति वाक्यार्थः, पदपदार्थयोस्तादात्म्यस्याङ्गीकारात्। 'रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः' इत्यादौ तयोरभेदप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादित्यन्यत्र विस्तरः।

वृद्धिशब्दस्य सञ्ज्ञात्वन्तु व्याख्यानात्। विधेयत्वेऽपि तस्य पूर्वपाठो मङ्गलार्थः। 'अपृक्त एका'लित्यादौ तथा करणं विधेयस्य प्रथमं प्रयोगेऽसाधुत्वभ्रमनिवारणायेति भाष्ये स्पष्टम्। सर्वशब्दानां सर्वार्थवाचकत्वेऽपि वाचकत्वस्य गृहीतस्यैव बोधजनकतया सञ्ज्ञासूत्राणामज्ञातशक्तिज्ञापकतया विधित्वम्। किञ्च 'सर्वे सर्वार्था' इत्यभ्युपगमो योगिदृष्ट्या नास्मद्दृष्ट्या, सर्वशब्दानामर्थानाञ्च विशिष्य ज्ञानाभावात्। सामान्यतस्तथा ज्ञानञ्च न बोधोपयोगि, शास्त्रन्त्वस्मदाद्युद्देशेनैव प्रवृत्तमिति बोद्ध्यम्। तत्रैव सङ्केतग्राहकशास्त्रकरणं स्वेच्छयैवेत्येषां 'यदृच्छा'शब्दत्वेन व्यवहारः, 'स्वेच्छया सञ्ज्ञाः क्रियन्त' इति च। एतदुपदेशरूपसङ्केतात्प्राक्तत्र सञ्ज्ञात्वाग्रहेण तासामनित्यत्वव्यवहारः।

अत एव तत्तत्सञ्ज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणादन्यार्थाग्रहणरूपनियमः 'कृत्रिमाकृत्रिम'न्यायमूलतयोक्तः सङ्ख्यासञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये। आर्थिकमेवामुं नियममादाय सञ्ज्ञासूत्रेषु नियमत्वव्यवहारो 'व्यवहाराय नियमः सञ्ज्ञायाः सञ्ज्ञिनि क्वचि'दित्यादिना कृतः।

वाचकताबोधकत्वेऽपि तदनुत्पादकत्वान्न शब्दार्थसम्बन्धनित्यताहानिः। आसाञ्च शिष्टप्रयुक्तत्वात्साधुत्वमित्यन्यत्र विस्तरः।

कार्यकालपक्षे 'मृजेर्वृद्धि'रित्यादौ वृद्धिपदार्थजिज्ञासायां 'वृद्धिरादै'जित्युपस्थित्या तदर्थबोधरूपे

शक्तिग्रहे वृत्ते विधिवाक्यार्थबोधः। अत एव 'ष्यङः सम्प्रसारण'मिति सूत्रे भाष्ये 'कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषं, 'भस्ये'त्युपस्थितमिदं भवति 'यचि भमिति' इत्युक्तम्। 'ईदूदे'दिति सूत्रे भाष्येऽपि 'कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषं, 'प्रगृह्यः प्रकृत्ये'त्युपस्थितमिदं भवति 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्य'मिति। 'निष्ठे'ति सूत्रे कैयटोऽपि 'निष्ठे'त्युक्ते सञ्ज्ञावाक्यं 'क्तक्तवतू निष्ठे'ति स्मर्यते' इत्याह। अत्र पक्षे एकत्र शक्तिग्रहे वृत्तेऽपि 'तत्प्रदेशस्थस्यैव तत्रार्थे शक्ति'रिति सम्भावनया प्रदेशान्तरस्थे बोधो न स्यादिति सर्वप्रदेशेषु तत्तत्पदशक्तिग्रहपूर्वकं विधिवाक्यार्थबोधः। यथोद्देशे तु एकदैव शक्तिग्रहात्सर्वत्र बोध इति विशेषः। एतेन "कार्यकालपक्षे तपरत्वं स्पष्टार्थमेव, आदैच्पदार्थस्य वृद्धिविशेषणतया विधेयत्वेन सवर्णग्रहणाप्रसक्तेः। 'यत्र वृद्धिपदं तत्रादैजित्युपतिष्ठते' इति क्रमेण सञ्ज्ञासूत्राणामर्थात्" इत्यपास्तमित्यन्यत्र विस्तुरः। अत्रातद्भावितानामपि आदैचां ग्रहणं, तेन शालीयासिद्धिः।

भूवादयो। क्रियवाचिनः किम्? विकल्पार्थक'वा'शब्दस्य निपातस्य धातुत्वेऽप्रातिपदिकत्वात्सुबभावे पदत्वानापत्तेः, तदुक्तौ तु न दोषः, वार्थस्य विकल्पस्य भूतभविष्यत्कालसम्बन्धाभावेन क्रियात्वाभावात्। अस्त्याद्यर्थस्यापि तत्त्वं भूतभविष्यत्कालसम्बन्धात्। भ्वादयः किम्? 'आणयति' 'वट्टयती'त्यादीनां धातुत्वे शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्तेः। सूत्रशेषे भाष्ये स्फुटमेतत्। स्तम्भ्वादीनामुदित्त्वेन धात्वधिकारविहितकार्यो-द्देश्यत्वादिना स्थितपाठभ्रंशानुमानान्न तेषु दोषः।

प्राग्रीश्व। 'अधिरीश्वरे' इत्यभिव्याप्य प्राग्निपाता इत्यधिकारः। 'प्राङ्निपाताः सन्तो गत्यादिसञ्ज्ञका' इत्यर्थः। तेन ताभिः समावेशः, 'अधिरीश्वरे' विभाषा कृञी'त्यत्र निपातपदसम्बन्धश्च सिद्धः। एषां द्योतकत्वं, वाचकत्वञ्च यथाकार्यं, यथाप्रयोगं बोद्ध्यमित्यन्यत्र विस्तरः। 'असत्त्वे' इति पर्युदासो लाघवादित्याह-**अद्रव्येति**। विशेष्यतया द्रव्यभिन्नार्था इत्यर्थः। तेन क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचिनां विप्रादिघटकप्रादीनां न। चादयः किम्? स्वरादिपठितानामसत्त्ववृत्तित्वे आद्युदात्तत्वं मा भूदिति।

उपसर्गाः। योगग्रहणं- 'यदर्थे प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येवोपसर्गत्वादी'त्यर्थबोधनाय। तेन 'विगताः सेचका अस्माद्विसेचको ग्राम' इत्यादौ षत्वं न।

गतिश्चेति। 'च' उपसर्गसञ्ज्ञासमावेशार्थः। तेन 'प्रतिपणीत'मित्यादौ गतित्वात् 'गतिरनन्तरः' इति स्वरः, उपसर्गत्वाण्णत्वञ्च सिद्ध्यति।

प्रादयः। इति योगविभागस्तु क्रियायोगाभावेऽपि निपातत्वाय। एतत्सिद्धमेवोपसर्गप्रतिरूपकस्य निपातत्वमुक्तं चाद्यन्तर्गणसूत्रेणेति दिक्। 'प्रपरे'त्यादावनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया सुबनुत्पत्तिः। **निस्दुसिति**। अत्रेदं बोद्ध्यं- सान्तग्रहणे रान्तस्याग्रहणमेव, यत्र तु रुत्वमसिद्धं तत्र रान्तग्रहणेऽपि न सान्तग्रहणं, तद्दृष्ट्या रुत्वस्यासिद्धत्वात्।

यत्र तु रुत्वस्य सिद्धत्वं, यथा षत्वणत्वयोः तद्विषयोपसर्गत्वप्रतिषेधपरे 'दुरः षत्वणत्वयो'रिति वार्त्तिके कृतरेफसान्तस्यापि ग्रहणम्। 'षत्वणत्वयो'रित्यस्य 'तद्विधायकशास्त्रयो'रित्यर्थात्। अत एव सुषामादिषु दुष्ठुशब्दपाठः सार्थकः, स हि 'अपदुःसुषुस्थः कुः' इति दुस्पूर्वकस्थाधातोः कुप्रत्यये साधुः। अन्यथा दुस्पूर्वकात्कुप्रत्यये 'उपसर्गा'दित्येव षत्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। न चास्य रूढत्वेनावयवार्थाभावादुपसर्गत्वाभावः, अत्यन्तरूढेषु प्रतिष्ठानिष्ठादिषु षत्वानापत्तेः। अर्थवत्त्वारोपेण चेत् प्रकृतेऽपि। दुसः पाठस्तु 'दुरयते' इत्यादौ रुत्वासिद्ध्या लत्वाभावार्थ इति दिक्।

न वेति। इतिर्लोकेऽर्थपदार्थकस्य शब्दपदार्थकत्वकृत्। यथा 'गवित्ययमाहे'त्यादावनुकरणे। इह तु 'स्वं रूप'मिति परिभाषणाच्छब्दपदार्थकस्यार्थपदार्थकत्वकृत्। क्व चिदितेर्न पदार्थविपर्यासकत्वं यथाऽनुवादवाक्ये। स च न-वा-शब्दाभ्यां प्रत्येकं सम्बध्यते, व्याख्यानात्। तेन नवाशब्दयोरर्थौ सञ्ज्ञिनौ। 'स्वं रूप'मित्यस्य प्रत्याख्याने त्वितिशब्दो व्यर्थ एव, अर्थे कार्यस्याबाधात्। तयोरेव सञ्ज्ञित्वे तु 'विभाषा श्वे'रित्यादौ नवाशब्दावादेशौ स्याताम्। प्राप्तविभाषासु नास्योपयोगः, तासां पक्षे निवृत्तिमात्रफलऽकत्वात्

अप्राप्तविभाषास्वपि न, तासां पक्षे विधिमात्रार्थत्वात्। अप्राप्तत्वेन निषेधासम्भवाच्च, तस्मादुभयत्र विभाषार्थमिदम्। 'विभाषा श्वे'रित्यादौ एतदभावे यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्स्वेव विकल्पः स्यात्, कित्सु तु नित्यमेव सम्प्रसारणं स्यात्। निषेधमुखेन प्रवृत्तौ कित्त्वेव प्रवर्त्तत न पित्सु। उभयथा प्रवृत्तिस्तु-वैरूप्याद्वाक्यभेदापत्तेश्चाशक्या। सञ्ज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधात्पूर्वं कित्सु निषेधस्ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि ऐकरूप्यं प्रापिते सति 'पक्षे भवती'त्येकरूपेण विधिमुखेनैव विकल्पः।

भाष्यकृतस्तु- एवं हि 'ह्रक्रोरन्यतरस्या'मित्यादावनुपपत्तिर्विभाषापदाभावात्। 'इतिशब्दस्य 'विभाषे'-त्यत्रापि सम्बन्धाद्विभाषापदार्थः सञ्ज्ञे'ति तु न युक्तम्, अर्थे सञ्ज्ञात्वस्यादृष्टत्वात्। 'अर्थाक्षिप्तशब्दमात्रं सञ्ज्ञे'त्यपि न युक्तम्, एकस्यार्थस्य समानफलकानेकसञ्ज्ञाकरणस्य 'अनाकृतिः सञ्ज्ञा' इति वृद्धिसञ्ज्ञासूत्रस्थभाष्येण तिरस्कारात्। तस्मात्तत्र लक्ष्यानुसारेणैवोभयमुखेन प्रवृत्तिर्वाच्येति- विभाषापद-घटितेऽपि तथैवास्तु, किं सूत्रेणेति- जतिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपि सूत्रं प्रत्याचख्युः।

स्वं रूपं श। 'स्वं रूप'मित्यस्य 'बोध्य'मिति शेषो, व्याख्यानात्तदाह- **सञ्ज्ञीति**। 'राज्ञे य'दित्यादौ लौकिकव्युत्पत्त्योपस्थितार्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यासम्भवात्प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयासम्भवाच्च तदर्थकशब्द-मात्रग्रहणापत्तौ नियमार्थं सूत्रम्।

तत्र स्वशब्द आत्मीयत्वेनार्थमाह, रूपशब्देन शब्दस्वरूपम्, एतदुभयं सञ्ज्ञीत्यर्थः। तत्रार्थो न विशेष्य-उक्तयुक्तेः, किन्तु शब्दविशेषणम्। एवञ्च- 'अर्थविशिष्टः शब्दः सञ्ज्ञी'त्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषा सिद्धा। अत्र चार्थः- कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः, प्रकृतिप्रत्ययादिबोध्यः शास्त्रीयोऽपि। स च मुख्यः प्रसिद्धश्चेति 'गौणमुख्यन्यायो' 'ऽभिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायश्च सिद्धः। अत एवेयं विशिष्टरूपोपादान एव, इदं सूत्रञ्च। तत्रैवार्थोपस्थितेस्तत्रैवानियमप्रसक्तेश्च, न तु वर्णग्रहणे- इत्याकरे स्पष्टम्। 'दाधा घु' इत्यस्य ई हल्यघो'रित्यादौ चारितार्थ्येनो'पसर्गे घो'रित्यादौ 'स्वं रूप'मित्यनेन परत्वाद्बाधशङ्कावारणार्थम् अशब्दसञ्ज्ञेति। नात्र षष्ठीतत्पुरुषः, कर्मसञ्ज्ञादेरर्थसञ्ज्ञात्वेन निषेधाप्रवृत्तौ 'कर्मण्यणि'त्यादौ स्वरूपग्रहणापत्तेः, किन्तु सप्तमीतत्पुरुषः। शब्दपदेन च शब्दशास्त्रन्तदाह। शब्दशास्त्रे इति।

भाष्ये तु- अर्थे कार्यस्य बाधेऽप्युपस्थितत्वाद्राज्ञा इत्यादौ तज्जन्यबोधे प्रकारतया भासमानस्य राजञ्शब्दस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति व्यर्थं सूत्रम्। उपस्थितार्थत्यागे मानाभावेन तस्य विशेषणतयाऽन्वयसम्भवेन चार्थवतपरिभाषापि सिद्धा। लक्ष्यानुसारत्तत्तत्सञ्ज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणाच्च षान्तसङ्ख्यावाचकषष्शब्दस्य षट्सञ्ज्ञाकरणेन शब्दशास्त्रीयसञ्ज्ञायां स्वरूपाग्रहणज्ञापनाच्च- 'उपसर्गे घोरि'त्यादावदोषेणा'ऽशब्दसञ्ज्ञे'त्यपि व्यर्थमित्युक्तम्। अत एव जनपदा-ऽपत्य-पशु-देवतादिशब्देषु न दोषः। अत एव च वृक्षादिषु विशेषाणां ग्रहणं 'स्वे पुष' इत्यत्र पर्यायाणां, विशेषाणां, स्वरूपस्य च ग्रहणं, 'समा राजे'त्यत्र पर्यायाणामेव ग्रहणं, 'पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ती'त्यादौ मृगपक्षिणोः पर्यायाणां, विशेषाणां, स्वरूपस्य च ग्रहणं, मत्स्यपदेन स्वरूपस्य, विशेषाणां, मीनरूपपर्यायस्य च ग्रहणं सिद्ध्यति। अन्यथा तदर्थं यत्नः कर्त्तव्यः। 'परेश्च घाङ्कयो'रित्यत्र 'घ'शब्देन स्वरूपग्रहणं, 'नदीपौर्णमासी'त्यत्र 'नदी'पदेन च स्वरूपग्रहणं सिद्ध्यति। लक्ष्यानुसारिव्याख्यानेन च मम सर्वेष्टसिद्धिः। ज्ञापकपक्षेऽपि ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वान्न दोषः। अत एव भगवता ज्ञापकेन सिद्धं वचनं प्रत्याख्यातमिति दिक्।

येन वि। 'येने'ति करणे तृतीया, 'विधि'रिति भावे किः। कर्मात्र विधेयं, कर्ता चाचार्यः प्रसिद्धत्वाल्लभ्यत एव। यत्तु 'करणं कर्तृपरतन्त्रमिति तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते, तच्च शब्दानां विशेषणत्वेनेति विशेषणमिति लब्ध'मिति, तन्न। 'सुब्विभक्तौ न लक्षणे'त्यस्य सर्वसम्मतत्वात्। किं बहुना येषां प्रत्ययानामन्येषां वा शब्दानामर्थे विधानं कृतं शास्त्रेण तेषामन्यत्रार्थे, तदर्थे चान्येषां लक्षणयाऽपि साधुत्वाभावस्य 'प्रत्ययः' 'पुंयोगा'दित्यादिभाष्यतो लाभात्। करणस्य व्यापारवत्त्वनियमादन्येषाञ्च व्यापाराभावाद्विशेषणमेवात्र करणतृतीयान्तेनोच्यते। तस्य चेतरव्यावृत्तिकरणमेव व्यापारः। तदुक्तं भाष्ये-

'येनेति करणे एषा तृतीयाऽन्येन चान्यस्य विधिर्भवति, यथा चैत्रस्य सङ्ग्रामं हस्त्यश्वादिभिर्विधत्ते, एवम्- 'अचो य'दिति अचा धातोर्यतं विधत्ते' इति। 'अन्येन चान्यस्ये'त्यनेन यस्य कार्यं यस्मिन्परतश्च तयोरकरणत्वं दर्शितम्। 'अन्यस्ये'त्य'न्यस्मि'न्नित्यस्याप्युपलक्षणम्। तत्र शब्दोपस्थितविशेष्यस्य तादृशं विशेषणमेव तदन्तग्राहकम्। क्वचित्सति गमकेऽतादृशं शब्दरूपं विशेष्यमादायापि तदन्तविधिः। तच्चान्तरङ्गत्वात्समानाधिकरणमेव। तत्र तदन्तविधौ सति तथा विशेषणत्वयोग्यताप्येतत्प्रवृत्तौ निमित्तम्। अत एव 'इनह'न्नित्यादौ इनंशे तदन्तविधिः। न हि 'इन्-अङ्ग'मित्यन्वयो भवति। 'तदन्तस्ये'त्यस्य तदन्तशब्दस्येत्यर्थः। नन्वेवम् 'एरजि'ति 'अय' इत्यत्र न स्यादत आह- **स्वस्य चेति**। 'स्व'मित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते इति भावः। 'स्वं रूप'मित्यस्य प्रत्याख्याने तु- 'तस्य तदन्तस्य चे'ति पाठ्यमिति बोध्यम्।

समासप्रेति। विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे तात्पर्यग्राहकमिदम्, एवञ्च 'द्वितीयाश्रित' इत्यादौ श्रितादयोऽधिकारप्राप्त'समर्थे'रित्यस्य विशेष्यभूता इति न तदन्तविधिः। तस्य तत्प्रकृतिके लक्षणया 'सुपे'त्यनेनान्वयः। तेन 'कृष्णं परमश्रित' इत्यत्र न समासः। 'नडादिभ्यः फगि'त्यादावपि नडादि विशेष्यं, प्रातिपदिकं विशेषणमिति 'सौत्रनाडि'रित्यत्र न फक्। **उगिदिति**। तेना'तिभवती'त्यत्र 'उगितश्चे'ति ङीप्, 'दाक्षि'रित्यत्र अत इञ्च सिद्धः। एवञ्चोक्तनिषेधः प्रत्ययांशे गृह्यमाणप्रातिपदिकविषये, प्रत्ययविधिविषयेण 'गृह्यमाणप्रातिपादिकेन तदन्तविधिर्नास्ती'त्यनेनैकवाक्यत्वलाभात्। 'उगिद्वर्णे'ति त्वेकदेशानुवाद इति बोध्यम्। अत एव 'वनो र चे'त्यादौ 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहण'मित्यस्य नायं निषेध इति दिक्।

विरामः। भावे घञ्। शब्दानुशासनप्रस्तावादाह- **वर्णानामिति**। उच्चारणाभाव इत्यर्थः। स च व्याख्यानात्किञ्चिद्वर्णोच्चारणानन्तरकालिक एव गृह्यते। प्रदेशाः- "वाऽवसाने" इत्यादयः। अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यं वर्णवत्। परशब्दो नान्यार्थोऽन्यत्वस्याव्यभिचरितत्वादत आह- **अतिशयित** इति । स्वभावसिद्धार्धमात्रातिरिक्तकालव्यवायेन रहितः। तेन तद्व्यवायेन वाक्योच्चारणे सञ्ज्ञा न सन्निकर्षश्च प्रायः परेण। क्वचित्पूर्वेणापि। अत एवावसानकार्याणां संहिताधिकारे पाठः। न चावसानसञ्ज्ञया परसत्त्वे सावकाशायाः संहितासञ्ज्ञायाः 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवती'ति न्यायेन विषयभेदेऽपि बाधः स्यादिति तदसङ्गतिरेवेति वाच्यं, तदधिकारे तेषां पाठेनाकडारसूत्रस्य स्वशास्त्रीयसञ्ज्ञामात्रविषयत्वकल्पनात्। एते तु न तथा, लोकेऽपि सत्त्वात्। तदुक्तं वार्तिककृता- 'संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात्' इति। न चावसानकार्येषु संहिताधिकारासम्बन्ध एवास्तु, अग्रे च मण्डूकप्लुतिरस्त्विति वाच्यं, सत्यामुपपत्तौ मण्डूकानुवृत्तेरयुक्तत्वात्। ध्वनितञ्चेदं 'विसर्जनीयस्य सः' इति सूत्रे भाष्ये। सन्निकर्षः- सामीप्यम्।

सुप्तिङ्। सुबिति सुपः पकारेण प्रत्याहारो व्याख्यानात्। यद्यपि 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहण'मित्युक्तेः शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तग्रहणं सिद्धम्, 'प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायस्याक्षेपात्तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधि'रिति न युक्तम्। 'इया'नित्यादौ तस्य तादृशसमुदायेन व्यभिचारेणाक्षेपासम्भवात्, आक्षिप्तस्य शाब्देऽनन्वयाच्च। तथापि सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावज्ञापनार्थमन्तग्रहणम्। तेन घसञ्ज्ञा तरप्तमपोरेव न तदन्तस्य । तेन 'गौरीब्राह्मणितरे'त्यत्र न ह्रस्वः। एतन्निषेधसामर्थ्यादेव प्रदेशेष्वपि न तदन्तविधिः। न च ज्ञापितेऽपि व्यर्थं, पदप्रदेशे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणेनैव सिद्धेरिति वाच्यं, पदत्वस्य प्रकृतिसाधारणतया पदग्रहणे प्रत्ययग्रहणस्यैवाभावात्। 'यस्मात्प्रत्ययविधि'रित्याद्यनुवृत्तेः पदसमुदायस्य न पदत्वम्। 'इया'नित्यादौ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादितद्धितान्तत्वं व्यपदेशिवद्भावेन बोद्ध्यम्।

तेनाशास्त्रीयस्याप्येकाच्त्वादेरतिदेशात्।' विशिष्टनिष्ठव्यवहारनिमित्तकार्याणि असहायेऽपि कर्त्तव्या-नी'ति तदर्थात्। अत एवे'यन्मात्र'मित्यादौ वत्वन्तात्स्वार्थे इति मात्रच्सिद्धिः। 'हरिषु' इत्यादौ सोऽस्तु नैवं पदत्वं, 'हलि सर्वेषामि'ति निर्देशेन ससहाये तदप्रवृत्तेः। 'निजौ चत्वार एकाचः' इति भाष्यन्त्वभ्युपेत्यवादेन। ध्वनितञ्चेदम्- 'आदेच उपदेशे' 'तास्यनुदात्ते'दित्यादौ भाष्ये। तत्र हि- 'ढौकते' इत्यौकारस्य 'हत'

इत्यादावकारस्यैजन्तोपदेशत्वमकारान्तोपदेशत्वं व्यपदेशिवद्भावेनाशङ्क्य 'अर्थवता व्यपदेशिद्भाव' इत्युक्तम्। 'यो वर्णोऽर्थवांस्तेन व्यपदेशिवद्भावः, वर्णस्यार्थवत्त्वञ्चेयायेत्यादावसहाये एव, न तु प्रकृते- इति तदर्थः। एवञ्चैकस्मिन्नित्यस्यार्थवतेत्यनेनोक्त इति दिक्।

हलोऽनन्तराः। 'गर्गाः शतं दण्ड्यन्ता'मित्यत्र समुदाये शतदण्डनवदत्र समुदायस्यैव सञ्ज्ञा, न प्रत्येकम्। 'अनन्तरा' इत्युक्तेश्च। तस्य विशेषणताया एवौचित्यात्।

यत्तु 'संयुज्यन्ते वर्णा यत्रेत्यन्वर्थसञ्ज्ञाबलान्न प्रत्येकं संज्ञा' इति, तन्न। 'घटपटौ संयुज्येते यत्रे'त्यादौ संयुज्यमानपदार्थातिरिक्तस्यैवान्यपदार्थतया प्रतीतेर्व्युत्पन्नत्वेन तदतिरिक्ततद्घटितपदवाक्य- रूपसमुदायस्य सञ्ज्ञापत्तावनिष्टापत्तेः। महासञ्ज्ञा तु प्राचामनुरोधादेव। तेन 'सुदृषद्भाती'त्यत्र संयोगांन्तलोपो नेत्यन्यत्र विस्तरः।

'हल' इति बहुवचनं सौत्रम्। यद्वा हलौ च हलश्चेत्येकशेषः 'स्वरितात्संहितायामि'ति सूत्रे'ऽनुदात्ताना'मिति पदे तथैकशेषस्य भाष्ये करणात्। तेन द्वयोरपीति 'शिक्षे'त्यादौ 'गुरोश्च हलः' इति अप्रत्ययः सिद्ध्यति। यत्रापि बहवः श्लिष्टास्तत्रापि द्वयोर्द्वयोरेव न बहूनाम्, झलि परे संयोगादिलोपविधानात्। 'बहूनामपी'ति चिन्त्यमेव, फलाभावात्। तत्र-तत्राङ्गपदधात्व- वयवसंयोग- स्यैवाश्रयणेन तादृशस्य च त्रयाणां संयोगस्याभावादिति भाष्ये स्पष्टम्। आनन्तर्य- व्यवधानाभावो, व्यवधानञ्च विजातीयेनैवेत्याशयेनाह- **अज्भिरिति**। अत्र कुत्वं न्याय्यम्। अत एव हयवरट्सूत्रे- 'अचोऽक्षु' इति भाष्यप्रयोगे कुत्वं दृश्यते। 'स्वरैरव्यवहिता' इति तूचिता वृत्तिः। हलः किम्? तितउदेव। अत्र 'गुरो'रिति प्लुतः स्यात्। अनन्तराः किम्? द्रप्सम्? अत्र सकारमकारयोः संयोगत्वे 'स्को'रिति लोपः स्यात्।

संयोगे गुरु। 'भेत्ते'त्यादौ गुणस्तु क्नोः कित्त्वसामर्थ्येन भूतपूर्वलघूपधग्रहणाद्बोध्यः। इति सञ्ज्ञेति। प्रथमाध्यायस्थानां सन्धिकार्योपयोगिनीनां सञ्ज्ञानां प्रकरणमिति = समाप्तमित्यर्थः। तेनाम्रेडितप्र- गृह्यभसञ्ज्ञाद्यनुपन्यासेऽपि न क्षतिः।

'अ अ' इत्याद्युपन्यासस्तु प्रासङ्गिकः।

इति सञ्ज्ञाप्रकरणम्

परिभाषाप्रकरणम्

इको गुण। परिभाषेयं- व्याख्यानात्। गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति। गुणवृद्धिग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति भावः। अनुवर्त्तमानञ्च सञ्ज्ञिपरमेव स्यात्; सञ्ज्ञाकरणेनान्यत्र सञ्ज्ञिपरत्वात्। यद्वा- तदप्यनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति योजनयैतल्लाभः। 'स्वादिषु' इति सूत्रेऽनुवृत्त'पद'पदस्य सञ्ज्ञापरताया एव दृष्टत्वात्।

'ष्णान्ते'ति सूत्रे सङ्ख्यापदस्य तदन्तत्वासम्भवादर्थपरतेति बोद्ध्यम्। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तु नात्र निर्वाहः। तत्र 'प्रतिपदोक्तस्ये'त्यस्य साक्षादुच्चारितस्येति, साक्षात्तत्तच्छब्दानुवादेन विहितस्येति वाऽर्थात्। ध्वनितञ्चेदमत्रैव भाष्ये। अस्याश्च विधेयसमर्पकगुणवृद्धिपदश्रुतिर्लिङ्गं तदाह- **विधीयेते इति**। अत एव 'अतो गुणे' 'वृद्धिर्यस्ये'त्यादौ न दोषः। एतेन 'शब्दपरयोः पूर्वयोर्गुणवृद्धिपदयोरनुवृत्त्या यत्र ते पदे तत्रेदमुपतिष्ठते इत्यर्थेन 'त्यदादीनामः' इत्यादिव्यावृत्तौ सिद्धायामिह गुणवृद्धीति व्यर्थम्' इत्यपास्तम्। एतन्मूलक एव 'विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे' इत्युद्घोषः। एवञ्च पदोपस्थापकपरिभाषाविषये 'विधीयते' इत्यस्यैवाध्याहारो बोद्ध्यः। एवञ्च 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' 'षष्ठीस्थाने' इत्यादेरनुवादेऽपि प्रवृत्तिः। तेन 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य' 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इत्यादौ न दोषः। 'उदीचामातः स्थाने' इति स्थानेग्रहणन्तु स्पष्टार्थमेव। तत्र विधिवाक्ये प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तदन्तस्य विधेयसमर्पकत्वं निर्णयः। अत एव गुणादिपदानामिक्पदोपस्थापनेन चरितार्थानामपि वाक्यार्थान्वयिता। तदर्थस्य तदनन्वयित्वे विदेयत्वाभावेन उपस्थापकत्वस्यैव भङ्गापत्तेः। इयञ्चैधितेत्यादौ व्यञ्जनानां गुणव्यावृत्त्यर्थं, 'भिन्न'मित्यादौ निषेधप्रवृत्तये इग्लक्षणत्वसम्पत्त्यर्थञ्चेति दिक्।

प्लुतशब्दैरिति। 'ऊकाल' इति सूत्राद्ध्रस्वदीर्घप्लुत इति अजिति चानुवर्त्तते। ह्रस्वेत्यादिपदञ्च तृतीयया विपरिणतमिति भावः। तेन 'दिव उत्त' 'अष्टन आ विभक्ता'वित्यादावेतदनुपस्थितिः। शेषं प्राग्वत्।

आद्यन्तौ। यद्यप्यत्र मिलितस्य नैकत्रान्वय इति द्वन्द्वो न प्राप्नोति तथापि समूहयोरन्वयबोधोत्तरं 'यथासङ्ख्य'मितिसूत्रारम्भसामर्थ्यात्पुनः प्रत्येकान्वयः। लोके त्वेवं रीत्या प्रयोगोऽसाधुरेवेति भाष्ये स्पष्टम्। अत्रैव यथासङ्ख्यसूत्रोपन्यासो युक्तः। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्येच्छब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः। 'पुरस्तादपवाद'न्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवादः। प्रत्ययपरत्वन्तु परत्वादमुं बाधते। तेन चरेष्टादयः परा एव भवन्ति। अत एव यत्रैतदभावे स्थानषष्ठीसम्भावना तत्रैवेदं प्रवर्त्तते, तदाह- यस्योक्ताविति। आद्यन्ताक्षिप्तोऽवयवी यच्छब्दार्थः। यथासङ्ख्यसिद्धमर्थमाह- **क्रमादिति**। इताविति किम्? टुक् पर्यायेणाद्यन्तयोर्मा भूत्।

मिदचो। अयं बाध्यसामान्यचिन्तया स्थानेयोगत्वप्रत्ययपरत्वयोरपवादः। 'तृणह' इति निर्देशात्। **निर्धारणे इति**। 'यस्य समुदायस्य मिद्विहितस्तस्याचां मध्ये' इत्यर्थः। सौत्रमेकवचनमिति भावः। **तस्यैवेति**। यस्य विहितस्तस्यैवेत्यर्थः। अत एव 'समुदायभक्तो नोत्सहतेऽवयवस्येगन्ततां विहन्तुमि'ति भाष्यं सङ्गच्छते। **अन्तावयव** इति। पूर्वसूत्रात्समस्तमप्यन्तपदमेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादनुवर्त्तते इति भावः। 'मुञ्चती'त्यादिविषये तु फलाभावादयोग्यत्वाच्चान्तावयव इत्यंशाप्रवृत्तिः।

परिभाषाणामनियमे नियमकारिणीत्वादाह- **अनिर्धारितेति**। तेन 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यत्र स्थानेयोगत्वं न, उपधापदसन्निधानेनावयवषष्ठीत्वनिर्णयात्। 'स्थानेयोगे'त्यस्य स्थानपदार्थनिरूपित- सबन्धार्थिकेत्यर्थः। 'स्थानेन योगो यस्या' इति विग्रहे निपातनात्साधुत्वस्य भाष्ये उक्तत्वात्। 'अस्तेरनन्तरे' इत्यादेरपि अनन्तरादिनिरूपितसम्बन्धे इत्येवार्थः। षष्ठीमात्रोच्चारणे स्थानपदाद्यध्याहार इत्यन्यत्र विस्तरः।

प्रसङ्ग इति। 'दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्य'मित्यादौ तथा दर्शनात्। भावे ल्युट् स्थानशब्दे। प्रसङ्गश्च सति सम्भवेऽर्थवत एव, अर्थप्रत्यायनार्थं शब्दप्रयोगात्। 'इको य'णित्यादेरच्परेकार-

घटितशब्दस्यार्थबाधनाय प्रसङ्गे तत्परयकारघटितः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः। 'एरु'रित्यादेश्च 'तेस्तु'रिति, अतो न शब्दनित्यताहानिः।

किञ्चेकारबुद्धिप्रसङ्गे यकारबुद्धिरित्यर्थः। अत 'एवाचः परस्मिन्नि'त्यादि सङ्गच्छते। स्पष्टञ्चेदं 'दाधा घ्वि'तिसूत्र-स्थानिवत्सूत्रयोर्भाष्ये।

स्थानेऽन्त। 'षष्ठी'त्यनुवृत्त्या 'यत्र स्थानषष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते' इति विध्येकवाक्यतयैवास्य नियामकत्वं, न तु विहितानां नियमः, 'भुक्तवन्त'मितिन्यायविरोधात्। फलितमाह- **प्रसङ्गे इति**। **सदृशतम इति**। अर्थात्प्राप्यमाणानां मध्ये एव। अत एव 'गङ्गोदक'मित्यादौ त्रिमात्रो न। तमप्किम्? 'वाग्घरि'रित्यादौ महाप्राणत्वसाम्येन जायमानः पूर्वसवर्णो वर्गद्वितीयो मा भूत्, किन्तु नादवान्महाप्राणश्चतुर्थो 'घ' एव यथा स्यादिति। 'स्तानेऽन्तरतमे' इति सप्तम्यन्तपाठस्तु दीर्घेषु यणसिद्ध्या दुष्ट इति भाष्ये स्पष्टम्। **यत्रानेकेति**। स्थानेग्रहणे एकदेशानुवृत्त्याऽनुवर्त्तमाने पुनः स्थानेग्रहणं तृतीयया विपरिणामेन वाक्यभेदमाश्रित्य प्रसङ्गे सति सम्भवे स्थानत एवान्तरतम इत्यर्थमिति भावः। **स्थानत इति**। स्थानेनेत्यर्थः। तत्र स्थानतः। 'इको यणाचि' इति। अर्थतः 'तृज्वत्क्रोष्टुरि'ति। इह क्रोष्टुशब्दस्थाने पक्तृशब्दो नादेशः। गुणतस्तु 'वाग्घरि'रित्यादौ। प्रमाणतः 'अदसोऽसे'रित्यादौ।

तस्मिन्निति। अत्र 'तस्मिन्नि'ति उत्तरत्र 'तस्मा'दिति च सप्तम्यन्तपदपञ्चम्यन्तपदार्थकः स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नो निर्देशो व्याख्यानात्, बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्च; न तु तत्तत्पदपरम्, अन्यथा 'तस्मिन्नणि च' 'तस्मान्नुडचि' 'तस्माच्छसो न' इत्यत्रैव प्रवर्त्तेयाताम्। सप्तमी तु 'सप्तम्यन्तानामेव तच्छब्दार्थत्व'मिति बोधनाय, तद्बोध्यार्थस्य 'निर्दिष्टे' इत्येनेन सामानाधिकरण्याय च। 'इति'शब्दः पुनस्तस्य तदर्थपरत्वं बोधयति। निःशब्दो नैरन्तर्ये, दिशिरुच्चारणे। एवञ्च 'सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहितोच्चरिते उपश्लिष्टस्य पूर्वस्य कार्य'मिति वाच्योऽर्थः। एवञ्चैतत्परिभाषाद्वयोपस्थितौ सप्तम्यन्तपदस्य पञ्चम्यन्तपदस्य चार्थो लिङ्गम्। अत्र सूत्रे उपश्लिष्टपदाध्याहारेण 'निर्दिष्टे' इति औपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तम्येवोचिता 'उपपदविभक्ते'रिति न्यायात्, न तु सतिसप्तमीति 'तत्र च दीयते' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। 'स्नुक्रमो'रिति सूत्रे कैयट आह- 'तस्मिन्निति परिभाषायां सत्यां सत्सप्तम्याश्रयणमशक्य'मिति। उपश्लेषः- समीपवृत्तित्वं, तच्च वर्णयोर्बौद्धं द्रष्टव्यम्। एवम्- 'इको यणची'त्यादावपीयमेवेति 'संहिताया'मिति सूत्रे भाष्ये।

तत्रोपश्लेषः पूर्वस्येव परस्याव्यवहितस्येव व्यवहितस्य चेति पूर्वस्यैवेति नियमार्थमिदम्, अव्यवहितस्यैवेति च। अत एव लक्ष्यानुसारात्क्वचित्सतीत्यध्याहारात्सत्सप्तम्याश्रयणे नास्याः प्रवृत्तिरिति 'श्नान्नलोप' इत्यत्र भाष्ये उक्तम्।

अत एव 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्यत्र नास्याः प्रवृत्तिः, 'कृति सति प्रत्यासत्त्या तत्प्रकृत्यर्थकर्तृकर्मणोः षष्ठी'ति तदर्थात्। 'तस्मा'दिति सूत्रे 'निर्दिष्टे' इति निर्दिष्टादित्यर्थकं, विभक्तिविपरिणामात्। सा चोत्तरस्येति दिग्योगलक्षणा इति- दिग्योगलक्षणपञ्चम्यामेव तत्प्रवृत्तिः। 'उदः स्था' इत्यादौ च 'उद' इति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी। तत्रानियतदिक्शब्दाध्याहारे प्रसक्ते परशब्दस्यैवाध्याहार इति- 'तस्मा'दित्यनेन नियम्यते। 'अव्यवहितोच्चारितात्पञ्चम्यन्तात्परस्ये'ति तदर्थः। तत्फलितमाह- **सप्तमीनिर्देशेनेत्यादि**।

यदि तु अर्धमात्राधिककालेन वर्णान्तरेण वा व्यवधाने उपश्लेष एव नेत्युच्यते तदा निर्दिष्टपदं संहिताधिकारश्च विफल इति 'संहिताया'मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। 'अवग्रहे च सम्प्रदाय एव शरण'मिति आनङादिविषये आदेशोत्तरमेवावग्रहोऽन्यत्र ततः प्राक्। अकृतव्यूहपरिभाषा त्वनित्या, नास्त्येव वा। 'न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्य'मिति भाष्येण तदनुरोधेन शास्त्रासङ्कोचस्य शास्त्रकरणाभावस्य च स्पष्टमुक्तत्वाच्च। एतेन संहिताधिकारस्तद्बहिर्भूतानामर्धमात्राधिककालव्यवाये प्रवृत्तिज्ञापनार्थः, तेनाग्नाविष्णू इत्यादाववग्रहे आनङादिसिद्धिरित्यपास्तम्।

'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यादौ तूत्तरांशविकला तस्मादिति परिभाषा प्रवर्त्तते। तेन न प्रत्यया व्यवहिताः। अत एव 'छन्दसि परेऽपि, व्यवहिताश्चे'ति सूत्रं सार्थकम्। आगमविधावपि 'आने मुगि' इत्यादौ तस्मिन्निति परिभाषया पूर्वसम्बन्धित्वनिर्णयः। अत एवात्र 'पूर्वस्ये'त्यादि न स्थानषष्ठी। तत्तद्विधिभिरेव सम्बन्धस्य निर्णीतत्वेन 'षष्ठी स्थाने' इत्यस्याप्रवृत्तेः। गाङ्कुटादिभ्यः' इत्यादावपि षष्ठ्यंशविकलैतत्परि-भाषाप्रवृत्तिर्बोद्ध्या। परिभाषाणां नियमत्वन्तु- यदि परिभाषासूत्रं न स्यात्तदा व्यवहितादावपि प्रवृत्तिः स्यादित्येतावतेति दिक्।

अलोऽन्त्यस्य। 'षष्ठी स्थाने' इत्यनुवर्त्तते, तदाह- षष्ठीत्यादि। स्थाने विधीयमानः स्थानषष्ठी-निर्दिष्टान्त्यस्येत्यर्थः। स्थान इत्यादि किम्? इट् तृच ऋकारात्पूर्वो मा भूदिति।

अन्त्यस्येति साहचर्यादल इति षष्ठ्यन्तम्, अन्त्यस्याल इत्यर्थः। अल इति किम्? 'पदस्ये'ति विधीयमानं 'वसुस्रंसु' इति दत्वं- स्वनडुद्भ्यामित्यादावन्त्यस्य पदस्य मा भूत्। 'स्थाने विधीयमान' इति प्रत्यासत्तिलब्धम्; एवञ्चाल एवेति, अन्त्यस्यैवेति नियमद्वयमत्र। अल्समुदायबोधकपदोत्तरं स्थानषष्ठी अस्या लिङ्गम्। अत एव 'इतोऽ'दित्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः। 'पथ्यादीना'मित्यस्यावयवषष्ठीत्वादित इत्यस्याल्समुदायोत्तरत्वाभावाच्च।

ङिच्च। अनेकालर्थमिदम्। आदेरिति। आदेरल इत्यर्थः। तेन 'द्वीप'मित्यादौ पान्तसमुदायस्य नेत्वम्। अत्र 'परस्ये'त्यावर्त्तते, तेन परबोधकशब्देन यत्र परस्य स्थाने विधानं तत्रैवेदम्। तेन 'नित्यं ङित' इत्यादौ न दोषः। तत्र विकरणव्यवधाने प्रवृत्तये 'धातो'रित्यस्य विहितविशेषणत्वात्।

अनेकाल्शित्। शित उदाहरणम्- 'इदम इश्'। ननु शकारोच्चारणसामर्थ्याद्भूतपूर्वानेकाल्त्वमादाय सर्वादेशत्वे सिद्धे शिदिति व्यर्थं, किञ्च सानुबन्धनिर्देशे यथा नालः स्थानित्वं 'भोभगो' इति सूत्रे भाष्ये उक्तं, तथाऽऽदेशत्वमपि सूत्रोपात्तस्यैवेति तद्व्यर्थम्। 'विधौ निर्दिष्टो योऽनेकाल्स सर्वस्ये'ति सूत्रार्थः। उद्देश्यत्वविधेयत्वाख्यविषयतया बोधविषयता तु अनुबन्धविनिर्मुक्तस्येति नाणुदित्सूत्रभाष्यविरोधः। 'ध्वसो'रिति लोपस्य 'लोपो यी'ति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशत्वसिद्धिः। 'अनुबन्धानामेकान्तत्वमेव न्याय्यमित्युक्त'मिति चेन्न, 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्व'मिति ज्ञापनेन चारितार्थ्यात्। तेन 'दिव औ'दित्यादीनां न सर्वादेशत्वम्। अस्य च यथेत्सञ्ज्ञा तथा वक्ष्यते। 'नानेकाल्शि'दिति तु नोक्तम्, 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन 'आदेः परस्ये'त्यस्यैव निषेधापत्तेः। परत्वादिति। आदेः परस्येत्यस्यावकाशः 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो' द्वीपम्। 'शित्सर्वस्य'- 'इदम् इश्'। एवम् 'अतो भिस' इत्यादिविषये 'अनेका'लित्यनेनादेः परस्येति परत्वाद्बाध्यते। एतेन 'ङिच्चे'त्यत्र 'ङिदेवानेकालन्त्यस्ये'ति नियमेन सिद्धेऽनेकाल्ग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम्।

स्वरितेन। इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया। स्वरितत्वज्ञाप्योऽधिकारो विनियोग इत्यर्थः। स्वरितत्वञ्चेदं दोषविशेषरूपमज्झल्साधारणं स्वररूपमधिक्रियमाणपदघटकाज्निष्ठं वा। तच्चानुनासिक्यवत्प्रतिज्ञागम्यम्। विनियोगश्च प्रायेणोत्तरत्रोपस्थितिः, क्वचित्पूर्वत्रापि। 'कियद्दूरमधिकार' इत्यत्रासति गमके व्याख्यानमेव शरणम्। किञ्च स्वरितेनाधिकारगतिः, तेन 'गोस्त्रियो'रित्यादौ स्त्र्यधिकारस्थप्रत्ययग्रहणमित्याद्या-करादवसेयम्। एतेन 'व्याख्यानादेव निवृत्तिवदनुवृत्तिरपि भविष्यति, आकाङ्क्षायान्तु सत्यामश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्छ्रुतापेक्षणस्य न्याय्यत्वाच्च किं सूत्रेणे'त्यपास्तम्। स्पष्टञ्चेदं भाष्ये। परनित्येति। परं विप्रतिषेधसूत्राद्बलवत्। नित्यं = कृताकृतप्रसङ्गि, तद्विपरीतमनित्यम्। तत्राक्लृप्ताभावकस्याभाव-कल्पनापेक्षया क्लृप्ताभावकस्यैव तत्कल्पनं युक्तमिति तस्य बलवत्त्वे बीजम्।

अन्तर्मध्ये बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्येऽन्तर्भूतान्यङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम्। तदीयनिमित्तसमुदायाद्बहिर्भूताङ्गकं बहिरङ्गम्। तस्य बलवत्त्वे बीजमाह- **असिद्धमिति**। इयञ्च- 'वाह ऊडि'ति सूत्रेण ज्ञापिता। यद्यपि 'प्रत्यङ्गवर्त्ती लोको दृश्यते, मनुष्योऽयं प्रातरुत्थाय प्रथमं शरीरकार्याणि करोति, ततः सुहृदां, ततः सम्बन्दिनामि'तिन्यायमूलकत्वमस्या 'अचः परस्मिन्नि'ति भाष्ये उक्तं, तथापि तेन

न्यायेन युगपत्प्राप्तिविषयतैव स्यात्। ज्ञापकेन तु सर्वविषयता बोद्ध्यते इति 'वाह ऊठ्' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम्।

अन्यथा वाहः सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते ण्याश्रये गुणे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ प्रष्ठौह इत्यादिसिद्धावूठ्विधानं व्यर्थं स्यात्। नाजानन्तर्यपरिभाषा तु नास्त्येवेति न 'अयजे इन्द्र'मित्यादौ दोष इति परिभाषेन्दुशेखरे विस्तरः। अपवादस्तु वचनप्रामाण्याद्बलवान्।

अकृतेति। न कृतो विशिष्ट ऊहस्तर्को- निमित्तविनाशेऽपि कार्यस्थितिरूपः, यथा दण्डविनाशेऽपि घटस्थितिः, स यैस्ते इत्यर्थस्तदाह- निमित्तमित्यादि। तत्प्रयुक्तं कार्यं जातमपि न कुर्वन्ति = नोच्चारयन्तीत्यर्थ इति कैयटादयः।

अन्ये तु व्यूहोऽन्तरङ्गशास्त्रं, बहिरङ्गापोहनरूपत्वात्, तत् निमित्तविनाशं दृष्ट्वा पूर्वमपि न कुर्वन्तीत्यर्थ इत्याहुः। इयं परिभाषा निष्फला निर्मूलेति परिभाषेन्दुशेखरे निरूपितम्। ।।

इति परिभाषाप्रकरणम्

अथ अच्सन्धिप्रकरणम्

स्यादिति। कार्यशब्दवादे इदम्। **संहितायां विषये इति**। कार्यिनिमित्तयोः संहितायां विषयभूतायामित्यर्थः। **स्थानत** इति। इदं यथासङ्ख्यसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। 'जातिपक्षे यथासङ्ख्येनापि निर्वाह' इति स्थानेऽन्तरतमसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

अनुनासिकस्थानेऽपि निरनुनासिक एव, विधीयमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वात्। गुणाभेदकत्वपक्षोऽपि न विधेयाण्विषये। दीर्घादीनामिगादिपदैरुपस्थितये प्रत्याहारेषु जातिपक्ष एवेत्यणुदित्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अत एव सर्वतकारादीनां झल्त्वादिसिद्धिः। 'ल्वादय' इत्यादिनिर्देशादयश्च जात्याश्रयणे मानमिति दिक्। व्याकरणस्य साध्वनुशासनत्वन्तु शब्दनित्यतापक्षे शब्दानां सिद्धत्वेन शास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या 'मृजिप्रसङ्गे मार्जिः साधुर्भवती'त्यादिवृद्धिसञ्ज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन 'यदिह परिनिष्ठितत्वेन ज्ञाप्यं तत्साध्वि'त्यर्थापत्तिकल्प्यवाक्येन बोद्ध्यम्। कार्यशब्दवादे तु पूर्वभाष्योन्नीतानादितात्पर्यवशात्तत्कल्पनं बोद्ध्यम्। एतेन-स्थानत आन्तर्यादितिकथनेन स्थानप्रमाणोभयान्तरतमे ह्रस्वेकारे चरितार्थो यण् दीर्घे कथं स्यादित्यपास्तम्। स्थानत आन्तर्यस्य सर्वतो बलवत्त्वात् 'स्थानेऽन्तरतमे' इति सप्तम्यन्तपाठस्य चैतद्दूषणेनैव भाष्ये दूषितत्वादिति भावः।

चो विध्यर्थः। ध्वनितञ्चेदमेओङ्सूत्रे भाष्ये तदाह- **द्वे वा स्त इति**। सूत्रकृता शाकल्यमते सर्वत्र द्वित्वाभावोक्तेरिति भावः। अवसाने द्वित्वसिद्धयेऽनचीति प्रसज्यप्रतिषेधस्तदाह- **न त्वचीति**। इदं द्वित्वं षाष्ठद्वित्ववद्द्विःप्रयोग एव, यर इत्यादेरध्याहृतोच्चारणक्रियानिरूपितकर्मषष्ठीत्वस्यौचित्यात्। इति धस्येति। न तु द्वित्वे पूर्वधस्थाने जशत्वनिष्पन्नदस्यापि, 'लक्ष्ये लक्षण'मिति न्यायात्। विकारान्यत्वेन न लक्ष्यभेद इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्।

स्थान्यादेशयोर्भेदात्स्वंरूपमित्युक्तेश्च 'तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभते, यथा गुरोः स्थाने शिष्यो याज्यकुलानि गत्वाऽग्रासनादीनि लभते' इति लोकन्यायेन स्थानिकार्यादेशे न स्यादतः स्थानिवत्सूत्रम्। **न तु स्थान्यलेति**। प्रत्यासत्तिन्यायलब्धमिदम्।

आदेशस्य स्थानिभूतो योऽल्, तत्स्थानिसबन्धी च योऽल्, तद्वृत्तिधर्माश्रये नेत्यर्थः। अत एव रेफस्थानिकविसर्गस्य रुशब्दत्वं न स्थानिवत्त्वेनेति 'भोभगो' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। ऋधातोर्द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्त्वेऽरित्यस्य हलादिःशेषस्तु अरित्यस्य पुनः 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यनेनाभ्यासत्वात्। तस्यापि द्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वात्। प्रक्रियाज्ञानवतां तथा ज्ञानस्य सुलभत्वात्।

अत एव धिन्वन्तीत्यादाविण्न, उकारवृत्त्यार्धधातुकत्वस्य वकारेऽनतिदेशात्। यत्त्वत्रेण्निवृत्तये स्वविधावपि स्थानिवत्त्वमपरविधाविति न्यासेन साधितं भाष्ये, सा त्वेकदेश्युक्तिः, असिद्धवत्सूत्रेण सिद्धस्याऽऽयन्नासन्नित्यादेस्तत्फलत्वेनोपन्यासात्। अस्यापि 'अचः पूर्वत्वविज्ञाना'दिति वार्त्तिके पञ्चमीसमासेन सिद्धेः कैयटेनोक्तत्वाच्च। प्रदीव्येत्यादौ च वलादिलक्षण इण्न। 'स्थान्य'- लित्युक्तेर्बभूविवेत्यादौ वलादिलक्षणेट्सिद्धिः। न हि तत्र वलादित्वं स्थानितो लभ्यं, किन्तु स्वाश्रयमेव। यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशो मृग्यते तस्य निमित्तस्य स्थान्यलसाधारणधर्मत्व एव निषेधप्रवृत्तेः। प्रकृते चाऽऽर्द्धधातुकत्ववैकल्यप्रयुक्ताऽप्राप्तिर्न तत्स्थान्यलसाधारणं, यच्च तादृशवल्त्वघटितं वलादित्वं न तद्वैकल्यप्रयुक्ताऽप्राप्तिरिति बोदध्यम्।

प्रत्यासत्त्या च शास्त्रीयकार्ये एव स्थानिवत्त्वं, तेन नायकसिद्धिः।

प्रधान्यात्कार्यातिदेशोऽयम्। 'शास्त्रातिदेशस्तु कार्यातिदेशादभिन्नरूपः' तस्यापि कार्यफलकत्वा'दिति तृज्वत्सूत्र कैयटः। भाष्येऽपि 'तत्राऽऽङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धम्, आङ्गं यत्कार्यं तदतिदिश्यते' इत्युक्त्या

तयोरभिन्नरूपत्वं सूचितम्। तत्रानपेक्षितार्थसन्निधानस्तत्तन्निमित्तरूपकार्यव्यवहार एवानेन, कार्यं तु स्वशास्त्रेणैवेति।

अत एव रामायेत्यादौ 'स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घ' इति सङ्गच्छते। 'परिवी'रित्यादौ 'परत्वाद्दीर्घ' इति च सङ्गच्छते।

यद्वा किञ्चिन्निमित्तवैकल्येऽपि दीर्घादिकार्यमनेन क्रियते। तच्च कार्यं किमत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपनिर्णयस्य विधिशास्त्रमूलकत्वेन तद्देशेनैव परशास्त्रविहिततत्त्वरूपं परत्वं तेषां बोद्ध्यम्। एतदेवाभिप्रेत्या'ऽतिदिश्यमानकार्याणामुपदेशदेश एव देश' इत्यभियुक्ताः।

अत्राऽऽद्यपक्ष एव भाष्यसम्मतः। अत्रैव 'स्थान्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां प्रतिषेधो वक्तव्य' इत्येतदुपपादनावसरे 'स्थानिवद्भावादङ्गसञ्ज्ञा' स्वाश्रयं च लघूपधत्वादि, तत्र लघूपधगुणादिः प्राप्नोती'त्यादिभाष्योक्तेरिति बोद्ध्यम्।

एवं यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वमतिदेशस्यापि। अत एवेष्ठ-वद्भावेनातिदिष्टभत्वस्य 'वर्णाश्रयत्व'मित्यादिव्यवहारः। सर्वातिदेशेष्विदं तुल्यम्। यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तो-पदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तं शास्त्रीयमेव, प्रत्यासत्तेः।

स्थानिवदित्युक्तेः सम्बन्धिशब्दमहम्नैवाऽऽदेशलाभे आदेशग्रहणं श्रौतस्थान्यादेशभावस्यैव ग्रहणमितिशङ्कावारणद्वारा 'एरु'रित्यादौ शब्दानित्यत्ववारणाय 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति न्यायेन कल्प्यमानस्य 'तेस्तु'रित्यानुमानिकादेशस्यापि सङ्ग्रहार्थम्। तेन 'पच'त्वित्यादेः पदत्वसिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टम्।

ननु तोऽस्तित्वमपि छिन्नपुच्छे शुनि श्वत्वव्यवहारवल्लोकन्यायेनैव सिद्धम्, तदुक्तं 'प्राग्दीव्यतोऽ'णिति सूत्रे भाष्ये- 'दीव्यतशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणमिद'मित्युक्त्वा- 'किमर्थं विकृतनिर्देशः? एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमनन्यव'दिति। अत एवात्र विकारोऽप्यशास्त्रीयोऽपि। अत एव श्रायसशब्दादण्णन्ताद्द्विवचने श्रायसावित्यत्र वृद्धौ कृतायां सान्तस्योगित्त्वेनानेन न्यायेनाङ्गतया प्राप्तो नुम्-पूर्वसम्बन्धिविधित्वेनाचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन वारितो'ऽचः परस्मि'न्निति सूत्रे भाष्ये। एतन्न्यायानाश्रयणे त्वङ्गत्वमेव दुर्लभम्।

अन्तादिवत्सूत्रे भाष्यकैयटयोरपि 'गुडोदक'मित्यादावेकादेशे कृते दकशब्दस्यानेन न्यायेनोदकशब्दत्वमाश्रित्य 'उदके केवले' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वमुक्तम्। शब्दानित्यत्वन्तु रेखागवयन्यायेन समाधेयम्। 'अनन्यव'दित्यस्य अन्यवन्नेत्यर्थः। तत्रान्यसादृश्यनिषेधेऽन्यत्वाभावः सुतरामिति चेन्न। अर्द्धस्यान्यत्वे जातिव्यञ्जकभूयोऽवयवदर्शनाभावेन तौ तित्वप्रतीतेर्न्यायेनानुपपादनात्। किञ्च तिङ्सञ्ज्ञा-यास्तिबादिसूत्रोपात्तपरिच्छिन्नपरिमाणनिष्ठतया परिच्छिन्नपरिमाणार्थवाचकशब्दानां न्यूनेऽधिके वा शास्त्रव्यापारं विनाऽप्रवृत्तेर्येन विधिरिति सूत्रेऽङ्गसञ्ज्ञासूत्रे च भाष्ये उक्ततया तदभावात्। न्यूनाधिकत्वञ्च वैरूप्यस्योपलक्षणम्।

न च 'तण्डुला'नित्यादौ स्थानिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वेऽपि स्वतः प्रत्ययान्तभिन्नत्वात्प्राति-पदिकत्वापत्तिरिति वाच्यम्, अतिदेशस्वभावेनातिदिश्यामानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावात्। अत एव 'जही'त्यादौ जादेशस्यासिद्धत्वे स्वाश्रयो हेर्लुग्न। सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधात्। असिद्धवत्सूत्रं तु 'शाधी'त्यादौ स्थानिप्रयुक्तधिभावसम्पादनेन चरितार्थम्।

न चाप्रत्यय इत्यस्य पर्युदासत्वे शास्त्रीयकार्याभावात्स्थानिवत्त्वं दुर्लभमिति वाच्यं, 'वेः स्कन्देरनिष्ठाया'मिति षत्वविधायके तिङन्तेषु षत्वाभावायाऽऽवश्यकेन, न्याय्येन चानिष्ठायामिति पर्युदासेन वृत्त्यादिसम्मतेन पर्युदासलभ्याशास्त्रीयेऽपि शास्त्रतात्पर्यविषये शास्त्रीयवदतिदेशबोधनात्। 'विस्कन्न' इत्यादौ

हि निष्ठानत्वस्य नित्यतया स्थानिवत्त्वेनैव निष्ठात्वस्य वक्तव्यत्वात्। तस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वे तु लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेवोक्तार्थसिद्धिरिति बोद्ध्यम्।

केचित्तु भाष्ये 'तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभस्य तत्कार्यस्य च लोकन्यायेनैव सिद्धेरयमतिदेशः स्वं रूपमित्येतच्छास्त्रसत्त्वाद्धन्तेः कार्यं वधौ न स्यादिती'त्युक्तम्। एवञ्च 'स्वं रूप'मितिशास्त्रविषये तेन सिद्धिरिति सूचितम्। एवञ्चाशास्त्रीयस्यापि धर्मस्यातिदेशो भवत्येव। अतिप्रसङ्गस्तु लक्ष्यानुसारेण क्वचिल्लोकन्यायानाश्रयणेन परिहरणीयो यदि प्राप्नोति। एवञ्च न कश्चिद्दोषः। 'न पदान्ते'ति सूत्रे 'ब्राह्मणकण्डूति'रित्युदाहरणाच्च क्वचित्तदनाश्रयणम्। तत्र हि कण्डूयतेः क्तिचि तस्य स्थानिवत्त्वादुवङि यणि वाऽनादिष्टादचः पूर्वत्वे स्थानिद्वारके गृह्यमाणे ऊठ् न स्यादित्याहुः।

अत एवार्थवत्सूत्रशेषेऽप्रत्यय इत्यस्य पर्युदासत्वमेवोक्तं भाष्ये। तत्र पक्षे च 'काण्डे' इत्यत्र पूर्वान्तवद्भावेन प्रत्ययान्तभिन्नत्वाद्दोषः शङ्कितो, न तु स्वाश्रयाप्रत्ययान्तत्वेन 'क्षियो दीर्घा'दिति सूत्रे भाष्येऽपि अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभाव इति स्फुटम्। तत्र हि क्षिय इत्यत्रेयङर्थं प्रकृतिवदतिदेशे स्वाद्यनुत्पत्तिमाशङ्क्य-'एवं तर्हि आतिदेशिकानां स्वाश्रयाणि न निवर्त्तन्ते' इति समाधायातिदिश्य-मानधर्माविरुद्धस्वाश्रयनिवृत्तेरावश्यकत्वाभिप्रायेण- 'अथाप्येतन्ने'त्याशङ्क्य 'निर्देशसामर्थ्याद्विभक्ति'रित्युक्तम्। असिद्धवत्सूत्रे च कैयटे स्फुटमेतत्।

यत्तु गाङ्कुटादिसूत्रे भाष्ये- 'सृजिदृशो'रित्यत्राकितीति पर्युदासात्सिसृक्षतीत्यत्र 'हलन्ताच्चे'ति कित्त्वातिदेशेऽपि अमागममाशङ्क्य- प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेन समाहितं, तत्तु वार्त्तिककृदुक्तमुपायान्तरं बोद्ध्यम्। 'अनल्विधा'विति विधिग्रहणादलाश्रये विधावित्यर्थाद्यत्र विधौ शब्दतः स्थानि-स्थान्यवयवान्यतराल्वृत्तिधर्मवतस्तेन तस्मात्तस्य तस्मिंस्तदादेरित्यादिप्रकारेण विशेषणतया वा अलाश्रयणं तत्र निषेधः व्यूढोरस्केन, द्यौः, द्युभ्यां, क इष्टः, प्रपठ्येत्युदाहरणानि। 'शब्दत' इत्युक्तेरग्रहीदित्यादौ 'इट ईटी'ति सिद्ध्यति। दीर्घविधावत्र च 'इट' इति समुदायाश्रयणात्। अन्यथा टस्यानुबन्धत्वादिकारस्यैवोभय-त्राश्रयणमित्यल्विधित्वं स्यात्। अत्र सूत्रे विशेषातिदेशोऽपि। अन्यथा इडादेरपि क्त्वः सत्त्वाद्वलादित्वस्य तद्विशेषधर्मत्वादुपस्थितधर्मैस्तद्व्यापकधर्मैश्च विध्याकाङ्क्षापूरणे सति तदतिरिक्तविशेषग्रहणे मानाभाव इत्येतन्न्यायमूलकेन सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशेन सिद्धौ विशेषणतयाऽलाश्रयणे निषेध इत्येतत्प्रतिपादकस्यानलित्येव सिद्धे कृतस्य विधिग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात्। हलादिक्ङिन्निमित्त-केत्त्वप्रतिषेदका'न्न ल्यपी'ति लिङ्गाच्च अनुबन्धकार्ये त्वनल्विधाविति निषेधो न, अनुबन्धानामनेकान्तत्वात्। एकान्तत्वेऽपि शिद्ग्रहणेन तेषामल्व्यवहाराभावज्ञापनात्।

"नानुबन्धकृतमनेकाल्त्व'मिति ज्ञापयती"ति भाष्ये'ऽल्त्वव्यवहाराभावबोधनद्वारे'ति शेषः।

ध्वनितञ्चेदं- 'क्ङिति च' 'गाङ् लिटि' 'हलः श्न' इति सूत्रेषु भाष्ये। तत्राऽऽद्ये- 'यासुटो ङिद्वचनान्ङिदादेशा ङितो न इति ज्ञाप्यते' इत्युक्तम्। द्वितीये- गाङो ङित्वस्य सानुबन्धकादेशे इत्कार्याभावज्ञापकतोक्ता, तिबाद्यादेशेषु पित्त्वासिद्ध्या दूषितञ्च ज्ञापकम्। अन्त्ये- शानचः शित्त्वस्य सार्वधातुकादेशेऽनुबन्धास्थानिवत्त्वज्ञापकत्वमुक्तम्, उक्तदूषणैरेव दूषितञ्च। अन्यथाऽनल्विधाविति निषेधेन तत्त्वाप्राप्त्या ज्ञापकत्वासङ्गतिः, तिबाद्यादेशेषु पित्त्वाद्यसिद्धिश्चेति बोद्ध्यम्।

अचः पर। आदेशग्रहणमनुवर्त्तते, तदनुरोधादच इति स्थानषष्ठी, परस्मिन्नित्यादेशविशेषणन्तदाह-परनिमित्त इत्यादि। अच एवादेश इत्यर्थः। तेन मरुतमाचष्टे मारयतीत्यादौ वृद्धिः। अत्र सूत्रे प्रयोगे योऽच्स्थानिक इत्यर्थः। न तु सूत्रे स्थानित्वेनोपात्ताच्स्थानिक इत्यर्थस्तेन णिलोपादेरनेन स्थानिवत्त्वं सिद्ध्यति। अत एव चङ्परनिर्ह्रासे ण्यन्ताण्णिचि 'अवीवद'दित्यादिसिद्ध्यर्थो निषेधः सार्थकः।

अत इति किम्? आगत्य। मलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'ह्रस्वस्ये'ति तुग्न स्यात्। परस्मिन्निति किम्? युवजानिः। निङः स्थानिवत्त्वेन यलोपो न स्यादिति।

पूर्वविधाविति किम्? नैधेयः। निपूर्वाद्धाञः किप्रत्यये आतो लोपे तस्य स्थानिवद्भावात्त्र्य-च्त्वव्यपदेशविरोधात्स्वाश्रयद्व्यच्त्वनिवृत्तौ ढगनापत्तेरिति दिक्। अत्र स्थानिनि सति यद्भवति तदादेशेऽपि भवति, स्थानिनि यन्न भवति तदादेशेऽपि नेति भावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशः। तत्र भावोदाहरणं- निगाल्यते इति। अन्त्योदाहरणं पटयतीत्यादि। स्थानिनिमित्तकं भवत्यादेशनिमित्तकं नेति च तदर्थः। लघूपधत्वसम्पादनद्वारा लोपनिमित्तिका वृद्धिरित्याहुः।

स्थानिभूतादच इति। सूत्रे श्रवणाद्व्याख्यानाच्च तस्यैव पूर्वत्वेऽवधित्वमिति भावः। 'पूर्वविधा'वित्यस्य पूर्वसम्बन्धिन्येव शास्त्रविधेये कर्त्तव्ये इत्यर्थः, तेन पूर्वपरयोर्विधौ न। तेनाऽऽरतुरित्यादौ 'ऋच्छत्यृता'मिति गुणस्य सवर्णदीर्घे न स्थानिवत्त्वम्। वस्तुतोऽत्र पूर्वविधिशब्दे तन्त्रम्। एकस्योक्तोर्थः। द्वितीये भावे किः। सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यन्तपूर्वशब्देन समासः। विधिर्भावः, पूर्वसम्बन्धिभावे = तत्स्थितौ स्थानिवदित्यर्थः। अत एवैनेय इत्यादौ 'यस्येति चे'ति लोपे तस्य स्थानिवत्त्वात्सन्नियोगशिष्टन्यायप्राप्तनिवृत्तिप्रतिबन्धेन नकारस्थितिः। अत एव नपदान्तसूत्रे पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इति लुकि न स्थानिवदित्यस्योदाहरणं दत्तं भाष्ये। अन्यथा तत्र पूर्वत्वेन दृष्टस्य सम्बन्धिनः कस्यचिद्विधेयस्या-भावात्स्थानिवत्त्वात्प्राप्तिरेवेति तदसङ्गतिः स्पष्टैव।

प्रकृतसूत्रेऽपि भाष्ये 'कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने न सर्वमिष्टं सङ्गृहीतमिति भावसाधनो विज्ञास्यते, पूर्वस्य विधानं प्रति = पूर्वस्य भावं प्रति स्थानिव'दित्युक्तम्।

तत्र 'भावसाधन' इत्यस्य सोऽपीत्यर्थः। पूर्वत्वञ्च व्यवहिताऽव्यवहितसाधारणम्, अव्यवहितग्रहणे मानाभावात्, स्वरे निषेधाच्च। तेन 'पटयती'ति सिद्धम्। प्रकृते च द्वित्वनिषेधे स्थानिवत्त्वप्राप्तिः।

न पदान्त। अत्र द्विर्वचनसवर्णादिग्रहणं 'वतिघटितान्यातिदेशानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिबोधनार्थम्। तेन 'राम' इत्यादौ विसर्गादिसिद्धिः। अत्र विधिशब्दो भावसाधनः। पदन्तेत्यत्रान्तशब्दश्चरमावयववाची। कर्मषष्ठ्या समासः। तेन 'एषो यन्हसती'त्यादा-'वेतत्तदो'रिति सुलोपो न। इणः शतरि यन्निति रूपम्। तत्र यणः स्थानिवत्वात्। उत्वे च न स्थानिवत्, अनेन निषेधात्। स्पष्टञ्चेदं भाष्ये इति भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम्।

अत्र पदेऽन्त इति सप्तमीसमासो भाष्ये उक्तस्तेन प्रत्यासत्त्या पदे परतः चरमावयवे कार्ये कर्तव्ये परपदस्थाजादेशस्यैवानेन स्थानिवत्त्वनिषेध इति 'वेतस्वा'नित्यादौ न दोषः। न चैवमपि 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिव'दिति निषेधोऽत्र दुर्वारः। 'पदेऽन्त' इत्यर्थेन तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधव्यावृत्तिपरभाष्यप्रामाण्येन पूर्वत्रासिद्धे इत्यत्र पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्यैव त्रैपादिकस्य ग्रहणात्। अत एव 'महिष्मा'नित्यत्र जश्त्वं न। सूत्रे जश्पदेन 'झलां जश् झशी'त्यस्यैव ग्रहणं, चर्सन्निहितस्यैव ग्रहणौचित्यात्।

'कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्तत' इति न तयाऽस्य सिद्धिः। 'गोचे'त्यादौ 'गतिकारकोपपदाना'मित्यस्यानित्यत्वेन सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव समासः। 'उत्तरपदत्वे चे'ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधश्च प्रत्यासत्त्योत्तरपदस्य कार्यित्वे एवेति न दोषः। 'पदे' इति पदत्वयोग्योपलक्षणं वा। अत्रेदं भाष्यमपि मानम्।

अत्र पदचरमावयवादिसाधकः प्रतिबन्धकश्च स्थानिवद्भावो निषिद्ध्यते, विनिगमनाविरहात्। एतत्सूत्रभाष्य-कर्मर्णिङित्यादिसूत्रभाष्यैः 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दित्यवष्टभ्य वरे-यलोप-स्वर-दीर्घग्रहणवर्जं द्विर्वचनादि प्रत्याख्यातमिति लभ्यते। **निषेध इति**। द्विर्वचनग्रहणात्पूर्वत्रासिद्धे इति निषेधाद्वेति भावः।

दकार इति। स्थानत आन्तर्यादिति भावः।

अदर्शनम्। 'स्थाने' इति वर्त्तते, प्रसङ्गे सतीति तदर्थस्तदाह- **प्रसक्तस्येति**। शास्त्रतोऽर्थतो वेति भावः। अत्र दृशिर्ज्ञानसामान्ये। तत्र ज्ञानस्यावर्जनीयत्वेन तत्सामग्र्यन्तर्गता उच्चारणकृता सत्ता निषिद्ध्यते। तत्र प्रत्ययलोपे शास्त्रतोऽर्थतश्च प्रसक्तोच्चारणस्य लोपविधानेन तस्य तस्मिन्विषयेऽनुत्पत्तेरे- वान्वाख्यानं प्रत्ययलक्षणार्थमिति बोद्ध्यम्। अर्थस्यैषा सञ्ज्ञा- व्याख्यानात्। यत्तु- 'प्रसक्तस्येति किम्? ग्रामे

तिष्ठतीत्यादौ 'ल्यब्लोपे' इति पञ्चम्यापत्तेः। अस्ति चात्र ल्यपोऽदर्शनम्। शास्त्रतोऽर्थतश्च न तत्प्रसक्तिरिति न दोष' इति, तन्न। तेन प्रत्यासत्त्या ल्यबन्तार्थकर्माधिकरणयोरेव पञ्चमीविधानेन तस्यात्राप्राप्तेः। तत्त्वे तु अस्त्येवार्थतो ल्यबन्तस्य प्रसक्तिः। तस्मात्त्रपु इत्यत्र क्विपोऽदर्शनसत्त्वेन प्रत्ययलक्षणेन तुगापत्तिर्दोषः। कृत्प्रत्ययेन प्रकृत्याक्षेपस्तु न, अत्रैव प्रकृतिं विनाऽतिदेशतः प्रत्ययज्ञानसत्त्वेन व्यभिचारात्तदाक्षेपासम्भवात्।

इति पक्षे इति। विनिगमनाविरहादिति भावः। द्वित्वस्य त्रैपादिकत्वात्तत्र न यणो बहिरङ्गासिद्धत्वम्। अत एव दद्ध्यत्रेति भाष्ये उदाहृतम्। **धकारयकारयोरिति**। तेन विसर्गादिद्वित्वेनाधिक्यऽपि न क्षतिः। द्विधमिति। द्विधत्वं प्रक्रियायां बोद्ध्यम्। 'एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो न द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च भविष्यती'ति 'कृञ्चानुप्रयुज्यते' इति सूत्रभाष्योक्तन्यायेनैकस्य द्वित्वे परस्य तदभावोऽनुचित इति न वाच्यम्। सार्थकानेकविषये तन्त्रायाङ्गीकारात्।

यत्रान्याकृतिकरणे भिन्नार्थत्वसम्भावना तद्विषयत्वाच्च। 'हलो यमा'मिति लोपे द्वित्वाभावे चैकधमेव रूपम्।

नादिन्या। 'यरोऽनुनासिके' इत्यतो 'यर' इति वर्त्तते। 'पुत्रशब्दस्ये'त्यवयवषष्ठी। 'आदिनीशब्दे परे' इति च प्राधान्याद्यर एव विशेषणम्। सूत्रे 'आदिनी'ति ङ्यन्तानुकरणं लुप्तसप्तमीकम्। अत एव 'तत्परे चे'त्यस्या'ऽऽदिनीशब्दो यस्मात्परस्तत्र परे' इत्यर्थं हरदत्तो व्याख्यत्। अद्धातौ माधवोऽप्येवमेव'। ईदृशाक्रो-शस्य स्त्रीष्वेव दर्शनाच्च। आक्रोशो निन्दा, तदाह - **पुत्रादिनीति**। तादृशाक्रोशस्य स्त्रीष्वेव दर्शनादाह- **पुत्रहतीति**। 'अनचि चे'ति सिद्धे- 'पुत्रस्य क्तान्ते चेद्धतजग्धयोरेव, आक्रोशे एवे'ति नियमार्थमिदम्।

संयुक्तेष्विति। 'त्रिप्रभृति'ष्विति सूत्रे वर्णानां सजातीयानामेव ग्रहणं, परस्पर साहचर्यात्। न च तथाचः सम्भवन्ति। अत एव 'अचो रहाभ्या'मिति सार्थकम्। निर्धारणे सप्तमी, 'अच' इत्यनुवर्त्तते, 'त्रिप्रभृतिसंयुक्तवर्णमध्येऽचः परस्य यरो द्वे न स्त' इत्यर्थः। तेनेन्द्रः राष्ट्रमित्यत्र नकारषकारयोः प्राप्तद्वित्वस्यैव निषेधविकल्पः। 'अनचि च' 'सर्वत्र शाकल्यस्ये'त्येव सिद्धे इदं सूत्रद्वयं विकल्पस्य मतभेदप्राप्तव्यवस्थाबोधनार्थमिति बोद्ध्यम्। 'यरोनुनासिके' इत्यतो 'वे'त्यनुवृत्त्या'ऽनची'त्येव सिद्धे तु सूत्रत्रयमपि तथेति बोद्ध्यम्।

अचो र। 'अच' इति श्रुतत्वाद्व्याख्यानाच्च रहाभ्यां सम्बध्यते। 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्येतल्लभ्यमाह- अचः पराभ्यामिति। वा यमीति। 'झयो ह' इत्यतो'ऽन्यतरस्या'मित्यनुवृत्तेरिति भावः। 'दीर्घादाचार्याणा'मित्युत्तरम्- 'अनुस्वारस्य ययि' 'वा पदा न्तस्य' 'तोर्लि' 'उदःस्था' 'झयो हो' 'शश्छोऽटी'ति षट्सूत्रीपाठोत्तरं- 'झलां जश् झशि' 'अभ्यासे चर्च' 'खरि च' 'वावसाने' 'अणो प्रगृह्यस्ये'ति पञ्चसूत्र्याः पाठ इति- भाष्यसम्मताष्टाध्यायीपाठे तु- वावसाने इत्यतोऽनुवृत्तिर्बोद्ध्या। स्पष्टञ्चास्य वैकल्पिकत्वं लण्सूत्रे भाष्ये।

आदित्य इति। आदित्यशब्दाच्छेषार्थण्यान्ताद्देवतार्थे ण्युः। 'यस्येति चे'त्यल्लोपेऽनेन यलोपः। 'आपत्यस्ये'ति तु न। आपत्यत्वाभावात्। हल इति किम्? शय्या। यमामिति किम्? आर्ध्नोत्। यमीति किम्? रामाभ्याम्।

एचोऽय। 'इचोऽचि यणयवायावः' 'अवावौ यि प्रत्यये' इति सूत्रयितुमुचितमित्याहुः। यथासङ्ख्य-सूत्रलब्धमर्थमाह- क्रमादिति। उदात्तादिगुणयुक्तानामन्यगुणकव्यावृत्तिस्तु स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया बोद्ध्या। एतदेवाभिप्रेत्य यथासङ्ख्यसूत्रे भाष्ये प्रकृतसूत्रे स्थानेऽन्तरतमसूत्रेण व्यवस्थोक्ता- 'संवृतावर्णस्य संवृता-वर्णो विवृतावर्णस्य विवृतावर्ण' इति। एतद्भाष्यप्रामाण्येन ए-ओ-इत्यनयोरकारांशे संवृतत्वम्, इतरांशे विवृत- तरत्वं, तदुपरागाच्च न संवृतत्वस्य पृथग्ग्रहणम्। ऐ-औ-इत्यनयोस्त्वकारांशेऽपि विवृतत्वमेवेति बोद्ध्यम्।

तस्य लो। 'उपदेशेऽ' जित्यत इदित्यनुवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन च सिद्धौ 'तस्य' ग्रहणं

सर्वलोपार्थम्। तेन ञिटुडूनामन्त्यस्य लोपो न। 'नाऽनर्थके' इति परिभाषा तु भाष्ये प्रत्याख्यातैवेति दिक्। न भवतीति। फलाभावादिति भावः।

वान्तो। 'ये न विधि'रित्यस्यापवादभूतया 'तस्मान्नुडची'त्याद्यर्थमावश्यिकया वाचनिक्या 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति वार्तिककृदुक्तपरिभाषया लब्धमर्थमाह- यकारादाविति। ओदौतोरिति। 'ओदौतोरिति वक्तव्य'मिति वार्तिकमूलाद्व्याख्यानादिति भावः। 'पूर्वसूत्रे वान्तौ प्रति तयोरेव स्थानित्वनिर्णया'दिति 'स्थानेऽन्तरतम'सूत्रस्थकैयटोक्तन्तु न युक्तम्, वान्तज्ञानाय सूत्रपर्यालोचनस्याऽऽ-वश्यकत्वेऽपि तद्वाक्यार्थपर्यालोचने मानाभावात्। यथासङ्ख्यसूत्रसहकारेण बोधोत्तरं तयोस्तत्त्वनिर्णयात्। अन्तरतमपरिभाषाया निर्वाहे तु- लक्ष्यपर्यालोचनकाले तन्निर्णयः। अत एव 'पूर्वसूत्रे स्थानिविशेषलाभो यथासङ्ख्यसम्बन्धात्, इह तु निमित्ताभावात्तल्लाभाभावः' इति षष्ठे प्रकृतसूत्रे कैयटः? गव्यमिति। भत्वाद्वलोपो न। यीति किम्? गोभ्याम्। प्रत्यये किम्? गोयानम्।

ननु 'गव्यूति'रित्यत्र वस्य 'हलि सर्वेषा'मिति 'लोपः शाकल्यस्ये'ति वा लोपः स्यादत आह- वान्त इत्यत्रेति। न च विशेषविहितेन कार्यित्वेन लोपे वस्य निमित्तत्वबाध इति वाच्यं, निमित्तत्वानाक्रान्ते विषये कर्यित्वस्य चारितार्थ्यात्।

तक्रकौण्डिन्यन्यायश्चानवकाशविषयो विधेयविषयश्चेति स्पष्टं 'तद्धितेष्वचा'मिति सूत्रे यङ्विधायके च भाष्ये। अन्त्ये 'उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषासम्प्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यं, क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यो यङा भवितव्य'मिति भाष्ये चेन 'विशेषासम्प्रत्यया'दित्यनुकृष्यते। अन्यथा तक्रकौण्डिन्यन्यायेन सिद्धे विशेषा-सम्प्रत्ययादित्यनुकर्षकचकारवैयर्थ्यापत्तिः। निरूपयिष्यते चेदं यङन्ते। तस्य च वार्तिकेऽनुवृत्त्या यूतौ श्रूयमाणवकारान्त आदेश इत्यर्थः। सूत्रे तु न फलं, गव्यादौ भत्वेन वान्तस्य पदत्वाभावात्; लव्ये स्वत एव तदभावाल्लोपाप्राप्तेः। गोशब्दादिभ्यः क्यजादावपि 'नः क्ये' इति नियमेन पूर्वस्य पदत्वाभावात्। एवन्तर्हि वार्तिके एव प्रश्लेष उचित इत्याशयेनाह- छकाराद्वेति। 'लोपो व्यो'रिति सूत्रे वकारप्रत्याख्यानन्तु लौकिकोदाहरणाभावेन तदर्थतया बोद्ध्यम्। अत एव 'इको गुणे'ति सूत्रे "-'अतो ल्रान्तस्ये'त्यत्र लुप्तनिर्दिष्टो वकार-" इत्युक्तं भाष्ये। शास्त्रीयसौत्रप्रयोगार्थन्तदिति तदाशयः। न चैवं 'विष्णवे' इत्यादौ 'तस्य लोप' इति दुर्वारं, गव्यूतावुच्चारणस्य चारितार्थ्यादिति वाच्यं, 'गवि च युक्ते' इत्यादिनिर्देशैर्वारणात्।

परे तु- सा पूर्वपक्ष्युक्तिरिति न वकारप्रश्लेषो लोपेनोचितः। किञ्च च्छन्दसि सर्वविधीनां व्यवस्थितत्वान्न वलोपप्रसक्तिस्तत्रत्ये गव्यूतौ। अध्वपरिमाणेऽपि सञ्ज्ञाशब्दोऽयम्, तत्र सञ्ज्ञात्वभङ्गापत्तेर्न वलोपः। यथा रघुनाथेति सञ्ज्ञाशब्दे नित्यस्यापि णत्वस्याभावः। सर्वनामशब्दे णत्वाऽऽशङ्का तु- तस्य सञ्ज्ञिविशेषे आधुनिकविनियोगाच्छास्त्रानुसारिशब्दस्यैव विनियोग उचित इत्यभिप्रायेण। निरूपितञ्चैतत्सर्वादीनीतिसूत्रे भाष्यप्रदीपोद्द्योते इत्याहुः। निरूपयिष्यते चेदं 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञाया'मिति सूत्रे।

धातोस्त। 'धातो'रित्यस्याभावे प्रातिपदिकमात्रविषयो नियमः स्यात्तथा च 'गव्य'मित्यत्र न स्यात्, 'ओयते' इत्यत्र च स्यात्। तदभावे सामान्यतो नियमापादनन्तु योगविभागैवकारवैयर्त्यापत्तेरयुक्तम्। 'तन्निमित्तस्य चेद्धातोरेवे'ति नियमे बाभ्रव्यासिद्धेस्तद्वारणायैवकारः। लाव्यमित्यादि। अत्र गुणवृद्ध्यो-र्यण्यन्निमित्तकत्वेनैचो यादिप्रत्ययनिमित्तकता। तन्निमित्तस्येति किमति। सूत्रमेव किमर्थमिति प्रश्नः। ओयत इति। वेञः कर्मणि लटि यकि यजादित्वात्सम्प्रसारणेऽकृत्सार्वेति दीर्घे आङा सहाऽऽद्गुणः। नधातुलोपसूत्रभाष्यरीत्या बहिर्भूतधातूपसर्गकार्यस्य बहिरङ्गत्वाद्वान्तादेशे गुणोऽसिद्ध इत्यरुचेराह- औयतेति। तस्मादेव कर्मणि लङि आडागमे वृद्धिः पूर्ववत्।

क्षय्यज। क्षि क्षये, जि जये, इत्यनयोरेव ग्रहणं, न तु क्षीष् हिंसायाम्, क्षै जै क्षये, इत्यनयोर्व्याख्यानात्। अत एव 'क्षिज्योरेवैच' इति भाष्ये उक्तम्। तस्मै प्रेति। क्रयार्थे वस्तुनि क्रय्य इति निपात्यते इत्यर्थो, व्याख्यानाद्गुणभूतस्यापि तदा परामर्शः। क्रयार्थत्वञ्च फलोपधानरूपं, 'तदर्थ' इति

विशेषणात्तदाह- क्रेतार इति। योग्यतामात्रग्रहणे त्वव्यावर्त्तकं तत्स्यादति भावः। केचित्तु- स्वीयं धान्यादि दत्वा यत्र तन्मूल्यग्रहणं तत्र धान्यं क्रय्यम्। यत्र तु स्वयं दत्त्वा परकीयधान्यादिग्रहणं तत्र धान्यं क्रेयम्। द्रव्ये तु न क्रय्यत्वं नापि क्रेयत्वं, किन्तु धान्यादेरेव, शक्तिस्वभावात्। भाष्यस्वरसोऽप्येवमेवेत्याहुः।

लोपः शा। भोभगोअघोअपूर्वस्येत्यशीति चानुवर्त्तते, तत्रौकारान्तेष्वोतो गार्ग्यस्येति बाधकमित्याशयेनाह-अवर्णपूर्वयोरिति। व्योरित्यनुवृत्तावपि वर्णसमाम्नाये यकारस्य प्राक्पाठात्तत्क्रमेणाह- यवयोरिति। 'स तस्मा आचष्टे' इत्यादिभाष्यप्रयोगादत्र रोरित्यस्यासम्बन्धः। इदं सूत्रं लघुप्रयत्ने न। शाकटायनमते तयोर्विधानेन शाकल्यमते तदभावात्। अवर्णेति किम्? गौर्यत्र। पदान्तयोः किम्? हरये।

अशि किम्? वृक्षं वेतीति वृक्षवीः, क्विप्, तमाचष्टे इति- ण्यन्ताद्विच्। वृक्षव् करोति। क्विपि तूठ् स्यात्। विज्निमित्तको 'लोपो व्यो'रिति लोपस्तु न। णिलोपटिलोपयोः स्थानिवत्त्वात्। प्रातिपदिकाण्णिजुत्पत्त्या पदत्वाभावेन, परपदस्थाजादेशाभावेन च, लोपस्य पदचरमावयवत्वाभावेन च 'नपदान्त' इति निषेधाप्रवृत्तेः। एतेन कनिमित्तको वलोपोऽत्र दुर्वार इत्यपास्तम्। किञ्च स्थानिवत्त्वनिषेधं विनाऽस्य पदान्तत्वासिद्ध्यात्र निषेधाप्रवृत्तिः। 'स्थानिवत्त्वनिषेधज्ञाने पदान्तत्वज्ञानं तन्निर्णये च स्थानिवत्त्वाभावज्ञान'मित्यन्योन्याश्रयस्तत्राप्रवृत्तौ मानम्। इदञ्च नपदान्तसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

न च पदसञ्ज्ञायां टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वस्य पदान्तत्वमेव नास्तीत्यशीति व्यर्थमिति वाच्यम्। 'पूर्वत्रासिद्धीय' इति निषेधात्। साक्षात्, पदत्वादिद्वारकपरम्परया वा पूर्वत्रासिद्धीयप्रापकस्य तत्प्रतिबन्धकस्य वाऽतिदेशस्य तेन निषेधादिति केचित्।

परे तु- 'न पदान्ता हलोऽणः सन्ती'ति लण्सूत्रस्थभाष्याद्वृक्षवादेरनभिधानमेव। 'भोभगो' 'इति सूत्रेऽश्ग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावा'दिति वार्त्तिकाच्च। अशोऽन्यत्र तन्निमित्तकार्यकार्यिणोऽभावादिति तदर्थः। 'न ह्यन्यत्र रुरस्ती'ति तद्व्याख्यानभाष्ये रुग्रहणमुपलक्षणम्। एतदाशयमजानानेनैकदेशिना- 'उत्तरार्थं हलि सर्वेषामिति,- वृक्षव् करोतीत्यत्र मा भू'दित्युक्तम्। अस्य चैकदेश्युक्तित्वं लण्सूत्रस्थोक्तभाष्यविरोधेन स्पष्टमेव कैयटेनोक्तम्। अत एव भाष्ये 'उत्तरार्थ'मित्युक्त्वा 'हलि सर्वेषा'मित्यत्रैव प्रयोजनमुक्तम्। 'हलि सर्वेषा'मित्यत्र वकारनिवृत्त्यैवात्र तद्वारणसम्भवान्न तत्राप्यश्ग्रहणस्य प्रयोजनमिति तद्भाष्यमेकदेश्युक्तिरेवेत्याहुः।

कानि सन्तीति। वाक्यसंस्कारपक्षेऽपि पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वमादायान्तरङ्गाणां पूर्वं प्रवृत्तिरितीकारादेः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वं बोद्ध्यम्।

एकः पूर्व। 'गुण' इत्यादेर्विधेयसमर्पकत्वेन तत्रैकत्वसङ्ख्याया विवक्षणेनोभयोः पूर्वपरयोरेकवाक्यतयैव विधेयान्वयेन चानयोः पूलयोः कटं कुर्वित्यादित इवोभयसम्बन्ध्येकविधेयस्यैव प्रतीतेरेकग्रहणं स्पष्टार्थम्।

उरण्। 'उः स्थाने' इति 'षष्ठीस्थाने' इतिपरिभाषया लब्धम्, 'उदात्तस्वरितयोर्यण' इतिवत्। 'स्थानोऽन्तरतम' इत्यतः- 'स्थाने'ग्रहणमनुवर्त्तते, तस्य लक्षणया प्रसङ्गावस्थायामित्यर्थस्तदाह- रपरः **सन्नेवेति**। 'रपर' इत्यवयववाचिना परशब्देन षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिस्तेनास्यावयवत्वात् 'यदागमा' इति न्यायेन विशिष्टस्य गुणवृद्धित्वेन 'ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवे'ति नियमोपपत्तिः। अत एव 'रदाभ्या'मिति सूत्रे 'थलि च सेटी'ति सूत्रे च भाष्ये- 'गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति- रेफशिरा गुणवृद्धिसञ्ज्ञकोऽभिनिर्वर्त्तते' इत्युक्तम्। 'उः स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति, पूर्वभक्तश्च रेफ इत्यर्थ' इति कैयटः। अवयवत्वं वाचनिकमेव तत्सादृश्यबोधनपर्यवसायि।

अन्यथा वर्णस्य वर्णान्तरावयवत्वं हलन्ताच्चेतिसूत्रभाष्योक्तरीत्याऽसङ्गतं स्यात्। पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिणाऽनवयवत्वे तु- गुणवृद्धिशब्देनाकारादेरेव रेफपरस्यैतदेकवाक्यतया विधानं स्यात्। गुणत्वादिकन्त्वकारादिनिष्ठमेव स्यादित्युक्तनियमानुपपत्तिः। अत एव वव्रे इत्यादौ हलादिःशेषसिद्धिः।

अभ्यासावयवस्यैवानादेस्तेन निवृत्तेः।

एतेनाणमनूद्य रपरत्वं विधीयते इति परास्तम्। उक्तनियमानुपपत्तेः। अत्र पक्षे क्व रपरत्वम्? क्व लपरत्वमिति व्यवस्थाऽनुपपत्तिस्तु न रेफवत्स्थानिकस्य रेफपरत्वं, लकारवत्स्थानिकस्य लपरत्वमिति व्यवस्थासम्भवात्। तत्रान्तरतम्यादिति। स्थानत इति भावः। रेफादिद्वाराऽऽदेशस्यापि मूर्धादिस्थानत्वात्। 'तत्र-तत्राऽऽदेशानेव रलपरानुच्चार्येदं सूत्रं न कार्य'मिति तु न वाच्यम्, 'आप्झप्यृधामीत्' 'भृञामि'दित्यादौ दोषापत्तेः। अत्राण् पूर्वेणैव, 'प्रशास्तृणा'मिति निर्देशात्। वस्तुतो रप्रत्याहाराभावेन 'रपर' इत्यस्य स्थाने 'र्लपर' इति पठनीयमिति- 'लपरत्वं वक्ष्मा'मीति तुल्यास्यसूत्रभाष्याल्लभ्यते।

झरो झ। 'झयो हे'त्यतो 'वाऽवसाने' इत्यतो वा विकल्पोऽनुवर्त्तते। हयवरट्सूत्रशेषे भाष्ये स्पष्टमिदम्। **लोपे इति**। ऋधधातोर्झर इति भावः।

असतीति। 'द्वित्वाभाव' इत्यनुकृष्यते। **त्रिधमिति**। त्रिधकारत्वं- प्रक्रियाभिप्रायेण। न च 'द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्त्तव्ये परमसिद्ध'मित्यर्थकेन 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्यनेन धातुधकारस्य जश्त्वे दस्य द्वित्वमितीदमयुक्तमिति वाच्यं , फले विशेषाभावेन तदनादरणात्। न ह्यत्र जश्त्वात्पूर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषोऽस्ति, तदनन्तरञ्जश्त्वप्रवृत्तेः। तस्य परिभाषात्वेन फलविशेषे एव प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः।

पञ्चमीति। विनिगमकाभावादिति भावः। अत एवास्य वैकल्पिकत्वम्। **कृष्णैकेति**। कृष्णेति सम्बुद्ध्यन्तं पृथक्पदमिति कश्चित्।

एत्येध। ऊठत्राऽऽदेश एव, व्याख्यानात्। एचीति नोठो विशेषणमूठस्तत्त्वासम्भवात्। 'एत्येधत्यो'रिति योगं विभज्य तयोरेवैचीति विशेषणस्य भाष्ये कृतत्वाच्च, तदाह- **एजाद्योरिति**। एतिरत्र इणेव, प्रसिद्धत्वात्। उपैतीत्यादौ वृद्धिरेचीत्यनेन गतार्थत्वमाशङ्क्याह- **पररूपगुणेति**। एत्येधत्योरेङि पररूपस्योठि चाऽऽद्गुणस्येति विवेकः। **उपैधते इति**। अत्र न सर्वादेशः। 'एत्येधत्याद्यवयवेऽची'त्येवं क्रमेण सूत्राणामर्थात्। अयमेवार्थ इति प्रत्ययलक्षणसूत्रस्थभाष्यस्वरसः। 'वृक्षे शाखे'तिवदेत्येधत्यूठ्स्विति सप्तमी बोध्या।

प्रष्ठौह इति। प्रष्ठं वहतीत्यर्थे वहेण्वौ ततः शस्यूठि सम्प्रसारणे पूर्वरूपेऽनेन वृद्धिः।

प्रेदिधदिति। परे तु- 'इणीकारादौ प्रतिषेध' इति वार्तिके एधत्यनुपादनात् न त्वेधतेरव्यभिचारा'-दितिवृत्तेश्चास्यानभिधानमेव। 'एत्येधत्योरेचीति विशेषण'मिति भाष्यस्यैधत्यंशे सम्भवमात्रेणोपरञ्जकतया विशेषणमित्याशय इत्याहुः। 'उपैधयते' इत्यादावपि वृद्धिर्भवत्येव, प्रकृतिभागस्यैध्रूपत्वात्। किञ्च- एत्येधत्यवयवेऽचीत्यर्थः प्रत्ययलक्षणसूत्रभाष्यसम्मत इति- अत्र न दोषः। **पुरस्तादिति**। 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरा'निति न्यायः। अवश्यं स्वपरस्मिन्बाधनीये भेदेनापेक्षायां प्रथमोपस्थित-बाधेनाकाङ्क्षानिवृत्तिर्हि तद्बीजम्। **असाधुरेवेति**। आङिणोरेकादेशस्य पूर्वान्ततयाऽऽङि पररूपेण बाधादिति भावः। **अर्थवद्ग्रहणे** इति। अस्या बीजं- 'स्वंरूप'मिति सूत्रे उक्तम्। **पररूपे प्राप्ते इति**। 'पूर्वन्धातुः साधनेन युज्यत' इति सिद्धान्तादिति भावः।

उपसर्गादृति। तपरकरणादुपऋकारीयतीत्यादौ 'वा सुपी'ति न वृद्धिः। सौत्र-ऋतिस्तु न गृह्यते, व्याख्यानात्।

आदित्यनुवृत्तेन तदन्तविधिरित्याह- **अवर्णान्तादिति**। 'यस्मिन्विधि'रिति परिभाषयाह- **ऋकारादा-विति**। पूर्वपरयोस्तयोः समुदाययोरन्त्याद्योर्वर्णयोरेकादेश इत्यर्थः। 'उपसर्गावयवाकाराद्धात्ववयवे ऋकारे तयोः पूर्वपरयोर्वृद्धिरित्युचितम्। 'गते'रिति तु नोक्तम्। 'अच्छर्छती'त्यादौ दोषात्।

अन्ता। इह 'पूर्वपरयो'रिति वर्तते, यथासङ्ख्यञ्च, अन्तादिशब्दावुपस्थितैकादेशस्थानिपरौ। पूर्वपरशब्दौ च तद्घटितसमुदायपरौ। एवञ्च- 'पूर्वस्य परस्य समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः- प्रातिपदिकत्व-सुबन्तत्व-प्रत्ययत्वादयस्ते कृतैकादेशस्य भवन्ति, न तु

तद्वर्णमात्रवृत्तयोऽव-ह्रस्वत्वादय' इत्यर्थस्तत्फलितमाह- योऽयमित्यादि। तेन रामावित्यादौ परादिवत्त्वेन औ इत्यस्य सुप्त्वे, पूर्वमान्तस्यैकदेशविकृतन्यायेन प्रकृतित्वे, यस्माद्विहितस्तदादितदन्तत्वमार्थसमाजग्रस्तमिति पदत्वसिद्धिः। तद्वर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशात्खट्वाभिरित्यत्राऽत्वनिबन्धन ऐस्न, 'अयजे इन्द्र'मित्यादौ सवर्ण-दीर्घश्च न। अत एव तुक्यसिद्धवचनं चरितार्थम्। अन्यथाऽधीत्येत्यादावादिवत्त्वेन ह्रस्वत्व- प्रयुक्ततुक्सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तदुक्तं 'वर्णाश्रये चान्तादिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यो, न वाऽताद्रूप्यातिदेशा'दिति। अन्तादिवर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशादिति तदर्थः। 'क्षीरपेणे'त्यादावेकारविशिष्टे एकाजुत्तरपदत्वं भवत्येव।

स्थानिवद्भावेन तु नैतल्लभ्यम्, अप्राधान्येनालाश्रयणात्। किञ्च एकादेशे वर्णयोरेव स्थानित्वं न समुदायस्येति- भी ई भिय इत्यादावेकादेशविशिष्टे धातुत्वानापत्तिः। धातुत्वस्यैकादेशस्थानिधर्मत्वाभावात्। आनुमानिकादेशकल्पकवाक्यमन्तादिघटितसमुदायस्यैकादेशघटित आदेश इत्येव, न तु प्रत्येकं तयोः स्थानित्वबोधकं, तथा सति स्वाश्वशब्दस्य स्थानिवत्त्वेन स्वशब्दतया तत ईरिञ्शब्दे वृद्ध्यापत्तेः। किञ्च भवत्सम्मतस्य 'उभयत आश्रयणे नान्तादिव'दित्यस्यासङ्गतौ भवत्सम्मता'ऽभीया'दित्याद्यसिद्धिः। स्थानिवत्त्वं तूभयत आश्रयणे इष्यत एव। अन्यथाऽचः परस्मिन्नित्यस्याप्युभयत आश्रयणेऽप्रवृत्त्यापत्तौ प्लायत इत्याद्यसिद्धिरिति दिक्।

निर्देशादिति। न च 'कर्त्तरि चर्षी'त्यादौ गुणस्य पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वा-द्रेफाभावेन न विसर्ग इति वाच्यम्। गुणस्येव पदद्वयसम्बन्धिरेफखरात्मकवर्णद्वयाश्रित्त्वेन विसर्गस्यापि तत्त्वात्। परनिमित्तकत्वमप्युभयोः समम्। कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यां तदुपस्थितावपि पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गाभावेन पूर्वस्यान्तरङ्गनिरूपितबहिरङ्गत्वाभावात्कथं तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनम्? न चानया पूर्वस्यासिद्धत्वादभावेन तं प्रति परासिद्धत्वं 'पूर्वत्रे'त्यनेन वक्तुमशक्यमिति वाच्यम्, एवं हि विनिगमनाविरहादुभयोरप्यप्रवृत्तौ विसर्गो दुर्वारः। एवञ्च विरोधात्कार्यकालपक्षेऽपि तदनुपस्थितिरेव त्रिपादीस्थेऽन्तरङ्गे उचिता। अत एव विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये इमामेव युक्तिमुक्त्वा- 'अयुक्तोऽयं परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वा'दितीत्युक्तम्। एवञ्च तत्र तत्र वचनान्येव कार्याणि, ज्ञापकानुसरणं वा कर्त्तव्यम्। अत एव 'निगाल्यते' इत्यादौ लत्वाद्यर्थं 'तस्य दोष' इति वचनमेवारब्धम्, अन्यथाऽन्तरङ्गत्वाण्णिलोपात्पूर्वं वैकल्पिकलत्वे- चक्र्यत्र माषवपनीत्यादौ बहिरङ्गासिद्धत्वेन च सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव।

यत्तु लक्ष्यानुरोधात्कार्यकालपक्षे उपस्थितयाऽन्तरङ्गपरिभाषयाऽऽनुमानिक्या प्रत्यक्षसिद्धस्यापि 'पूर्वत्रे'त्यस्य बाध इति, तन्न लक्षणैकचक्षुषामादरणीयम्। अत एव 'उर'णिति सूत्रे- 'रेफस्य पूर्वान्तवत्त्वे विसर्जनीयप्रतिषेधो वक्तव्यो नार्कुटाद्यर्थ'मित्युक्तं भाष्ये इति दिक्।

उपसर्गेणैवेति। तत्सञ्ज्ञायाः क्रियायोगनिमित्तत्वादित्यर्थः। यदर्थे क्रियारूपे प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येवोपसर्गत्वमिति भावः। प्रकृते च प्रत्यासत्त्या ऋकारादिनिमित्तोपसर्गग्रहणात्प्रगतः ऋद्धः- प्रर्द्ध इत्यत्र न। **पुनरिति**। प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत्। **सुब्धाताविति**। सुबन्तप्रकृतिके धातावित्यर्थः। तुल्यास्यसूत्रे उपार्कारीयतीत्यादेरेतदुदाहरणत्वस्य भाष्ये उक्तत्वात्। शास्त्रे सुबन्तस्य धातुप्रकृतित्वेनोक्ततया- तत्प्रकृतिके इति व्याख्यानमेवोचितम्। ऋषभस्य समीपमुपर्षभं, तदिच्छति- उपर्षभीयतीत्यत्र तु न वृद्धिः, उपेत्यस्यानुपसर्गत्वात्। अत्रापि धातावित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं, तेन सुब्धातावपि न प्रकृतिभावः। **प्रार्षभीयतीति**। अत्र 'शरोऽची'त्यस्यानुपन्यासेन व्यञ्जनात्परस्यैकस्यानेकस्य वोच्चारणे विशेषाभावेन 'अचो रहाभ्या'मित्यस्य तन्निषेधस्य चानावश्यकता सूचिता। वाक्यभेदेनेति। इदं वृत्तौ स्पष्टं, भाष्ये तु न दृश्यते। 'एवे चे'तिवार्त्तिकं सूत्रे धातावित्यनुवृत्तेरारब्धम्। अवधारणं- नियमः। एवशब्दस्य द्योत्यमर्थद्वयम्- अवधारणमसम्भवरूपानवक्लृप्त्यादि च, तयोरन्त्योऽत्र एवशब्दार्थ इत्यभिप्रेत्याह- **अनक्लृप्तावेवेति**। क्वेव भोक्ष्यसे? इत्युक्तेः- स्थलसङ्कीर्णत्वादिना नास्ति सम्भवस्तव भोजनस्येति गम्यते।

अचोऽन्त्या। 'अच' इति निर्धारणे षष्ठी। अन्ते भवोऽन्त्यः। 'अन्त्यादी'ति गमकत्वाद्बहुव्रीहिः।

मार्त्तण्ड इति। मृतण्डादागतो- मार्तण्डः। अण्विषये एव पररूपम्। ननु मार्त्तशब्दादन्त्याच्चकाराकारः स आदिर्यस्येत्यन्यपदार्थो दुर्लभ इति चेन्न। एकस्मिन्नेव समुदायरूपत्वारोपेण तदवयवत्वारोपेण च तदुपपत्तेः। एतन्मूलकमेव 'व्यपदेशिवदेकस्मि'न्निति पठ्यते इत्यलम्। वस्तुत आरोपस्य नात्रोपयोगः, 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति पतञ्जल्युक्तेरर्थाभावेऽपि विकल्पात्मकं ज्ञानमत्र, तदपि लक्ष्यानुरोधाच्छास्त्र-प्रवृत्त्युपयोगीति बोद्ध्यम्। 'पतञ्जलि'रिति तु- अञ्जलेः पतित इति विग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात्समासे तत्रैव निपातनादितशब्दस्य लोपे पृषोदरादित्वाद्वा तल्लोपे साधु। गोनर्ददेशे कस्यचिदृषेरञ्जलेः सन्ध्याकरणसमये पतित इत्यैतिह्यात्।

ओत्वोष्ठयोः। अत्र समर्थपरिभाषा नोपतिष्ठते, 'समासेऽङ्गुलेः सङ्ग' इत्यादौ समासग्रहणेन 'पदविधि'रिति सूत्रस्वरसेन, भाष्यादिस्वारस्येन च पदत्वेन सुबन्तत्वेन वा यत्र साक्षादुद्देश्यता तत्रैवैतत्परि-भाषाप्रवृत्तिस्वीकारात्। ओत्वोष्ठादिमात्रस्य पदत्वाभावात्। अवर्णादोत्वोष्ठयोरचि तद्घटितसमासे इत्यर्था'द्दन्त्योष्ठयो वः स्मृत' इति प्रयोगासिद्धिः। अन्यथा प्रत्यासत्त्यौत्वाद्युत्तरपदकसमास एव प्रवृत्त्यापत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव। ओतुर्बिडालः।

ओमाङोः। अत्र एङीति नानुवर्त्तते, तेनेषदर्थकाऽऽङा सह ऋषभशब्दस्य समासेऽद्य-अर्षभ इत्यत्र पररूपेऽद्यर्षभसिद्धिः। न चात्र परत्वाद्दीर्घप्रसङ्गः, प्रतिपदविधित्वञ्च निरवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे प्रयोजकमिदञ्च मध्येऽपवादन्यायेनावेहीत्यादौ वृद्धेरेव बाधकं स्यादिति वाच्यम्, लक्ष्यानुरोधेनात्र बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात्। अन्यत्र प्रतिपदविधित्वस्य बलवत्त्वे प्रयोजकतादर्शनेन परदीर्घात्पूर्वं पररूपप्रवृत्तेश्च।

अव्यक्तशब्दार्थो-**ध्वनेरिति**। अविद्यमानकत्वादिशब्दस्येत्यर्थः। तस्य चाच्छब्दोऽनुकरणे एव सम्भवती-त्याह - **अनुकरणस्येति**। अत्रालोन्त्यस्येति न प्रवर्त्तते, 'नानर्थके' इति निषेधात्, 'आम्रेडितस्य वे'ति वक्तव्ये 'नाम्रेडितस्ये'त्यारम्भाद्वा।

अत इति किम्? वटगिति।

नाम्रेडित। 'अव्यक्तानुकरणस्ये'ति, 'अत' इति च वर्त्तते। अव्यक्तानुकरणावयवीभूताम्रेडिता-वयवाच्छब्दस्येत्यर्थः। 'नाम्रेडितस्य तस्तु वे'ति न सूत्रितं, वैचित्र्यार्थम्। फलकल्पनाभिनिवेशस्तु न युक्तो, भाष्यानुक्तेः। अत एव 'तदधीते तद्वेदे'ति सूत्रे 'द्विस्तद्ग्रहणं प्रमादकृतमाचार्यस्ये'ति भाष्ये उक्तम्। 'लाघवानवधानलक्षणोऽत्र प्रमाद' इति कैयटः। क्व तदवधानम्? क्व तदनवधानमिति तु-भाष्यकृदुक्तप्रयोजने तदवधानमन्यत्रान्यदिति निर्णेयम्। ननु डाचोऽभावादेतदप्राप्तिरत आह- **बहुलवचनादिति**।

तस्य परम्। अवयववाचिपरशब्दयोगेऽत एव ज्ञापकात्षष्ठी। 'तस्य'ग्रहणं स्पष्टार्थम्, 'द्वे' इत्यनुवर्त्य षष्ठ्या विपरिणामेन सिद्धेः। अन्यद्विरुक्तपरस्य तु न सञ्ज्ञा, अष्टमे 'सर्वस्ये'त्येतत्प्रकरणे सञ्ज्ञाकरणात्।

झलाञ्ज। अन्तग्रहणं 'झली'ति निवृत्त्यर्थम्। सर्वोपकारकतया च प्रकरणान्तेऽस्य लेखः। एतेन 'श्र'दित्यत्रैव लेख उचित इत्यपास्तम्।

अज्झलोः सावर्ण्यनिषेधादाह - **अचि किमिति**। **अनिष्पत्तेरिति**। 'नाज्झला'वितिसूत्रविषयनिर्णयेऽप-वादविषयपरिहारेण तत्तद्वर्णीयसवर्णपदवाच्यनिर्णयोत्तरं तावतां ग्रहणस्य ग्रहणकशास्त्रबोद्ध्यतया एतद्बोधकाले ग्रहणकशास्त्रस्य तावद्ग्रहणबोधकत्वानिष्पत्तेरित्यर्थः।

सूत्रस्थसवर्णपदानुवृत्तिमभिप्रेत्याह- **ऋति सर्वण इति**। तत्फलं दध्यृकारादावेतदप्रवृत्तिः। एतद्विधेय-योरइउण्सूत्रानन्तरं पाठादच्त्वं, तेन तयोः स्थाने प्लुतसिद्धिस्तयोश्च न रपरत्वम्। **द्विमात्रमिति**। अत एव 'अकः सवर्णे' इत्यनेनैव ऋकारद्वयस्य स्थाने रेफद्वयवत्तारूपगुणकृतान्तर्येण कदाचिद्रेफद्व- यगर्भस्य, विवृतत्वान्तर्येण कदाचिद्विवृतस्य, लृकारे लकारवत्तान्तर्येण कदाचिद्द्विलकारस्य, कदाचिद्विवृ- तत्वसाम्येन रेफवत्तासम्येन च तादृशस्य ऋकारस्य सिद्ध्या विकल्पफलसिद्धिमाश्रित्यैतद्वचनद्वयं 'तुल्यास्ये'ति सूत्रे

भाष्ये प्रत्याख्यातम्।

द्वौ रेफाविति। अत्रापि तदेव भाष्यं मानम्। द्विरेफत्वे हि रेफद्वयवति स्थानिन्ययं, लकारवत्यपर इति व्यवस्था सिद्ध्यति। **अभित इति**। 'द्वौ रेफा'वित्यनुषज्यते, तच्च द्वितीयान्तम्, अभितः पदयोगात्।

एओङ्सूत्रे भाष्ये मातृणामित्यादौ णत्वादिसिद्ध्यर्थमवश्यमङ्गीकर्त्तव्ये 'वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते' इति पक्षे- प्रलूय खट्वाभिर्वाचा तरतीत्यादौ तुगैस्द्व्यज्लक्षणानां शङ्कायाः, 'दीर्घा'दिति तुग्विधानसामर्थ्य-तपरकरणसामर्थ्य-नौद्व्य च इति सूत्रस्थनौग्रहणसामर्थ्यैर्भेदेनाप्रतिभासमानेषु वर्णावयवेषु अवयवसदृशस्वतन्त्रवर्णाश्रयकार्याभावज्ञापनरूपसमाधानस्य च करणवत्- प्रातऋतमित्यत्र रोरीत्यस्य तद्लृकार इत्यादौ तोर्लीत्यस्य च शङ्कासमाधानाकरणेन 'यत्तद्रेफात्परं भक्ते'रिति हयवरट्सूत्रस्थभाष्येण च ऋलृक्सूत्रस्थयोरर्धमात्राज्भागत्याभितः क्लृप्तत्वेन तथैवोचितत्वादिति भावः। **द्वौ लकाराविति**। हल्द्वयवत्पूर्वसाहचर्यादिति भावः। अत्र ह्रस्वऋकारद्वयस्थानिकैकादेशे एव पूर्वस्य साधुत्वं, ह्रस्वऋकार-लृकारस्थानिकैकादेशे एवोत्तरस्य साधुत्वम्। अत एव लृति न ऋकारो नाप्यृति लृकारः। अत एव वार्तिके ऋतीति तपरकरणमुत्तरवार्त्तिके लृतीति च चरितार्थम्। तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये यदेतदृतीति एतदृत इति वक्ष्यामीत्येतत्, वचनाश्रयणेन ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यं न कार्यमिति च सङ्गच्छते। उपस्थितरेफीयप्रयत्नत्यागे मानाभावादीषत्स्पृष्टाविमौ। विवृतत्वे हि विवृतऋकारलृकाराभ्यामनयोरपि ग्रहणे'ऽकः सवर्ण' इत्यनेनैव सिद्धे वार्त्तिकस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः।

एङः। पदान्तात् किम्? भवति।

सर्वत्र वि। 'प्रकृत्याऽन्त' इति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवर्त्तते। प्रकृतिशब्दोऽत्र स्वभाववाची, 'दुस्त्यजा प्रकृति'रित्यादौ तथा दर्शनात्। प्रकृत्या स्वभावेनावस्थानमित्यर्थः।

अत एव प्रकृतिभावे न पूर्वरूपम्, नाप्ययादय इति भावः। 'नान्तः पाद'मिति पाठे त्वनेन सूत्रेण 'गोशब्दस्य यत्प्राप्तं तन्ने'ति व्याख्यानेन- 'नान्तः पाद'मित्यनेनैव पूर्वरूपत्वादिकं विकल्पेन निषिध्यत इति बोद्ध्यम्।

अवङ्। स्फोटोऽयनं यस्य सः, स्फोटप्रतिपादक इत्यर्थः। 'स्फौटायनस्ये'ति पाठे नडादित्वं कल्प्यम्। स्फोटायनोऽवङः स्मर्त्ता, अन्यस्तु तदभावस्येति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेणात्र विकल्पो बोद्ध्यः। **निवृत्तमिति**। अत एव 'इन्द्रे इति सामर्थ्यान्नित्य'मिति भाष्यादावुक्तम्। गवाग्रमिति। सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्दीर्घ इति बोद्ध्यम्। व्यवस्थितेति। 'देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः। मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः। तेन प्राण्यवयवे ने'ति 'शाच्छो'रिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। 'अग्नीत्प्रेषणे' इति सूत्रे 'अग्नीदग्नीन्विहरे'त्यत्र एतद्व्यावृत्त्यर्थं वार्त्तिककृद्बहुलग्रहणघटितं न्यासं कृतवान्। तत्प्रत्याख्यानाय भाष्ये कृतेन विभाषेति योगविभागेन विभाषेत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वं ध्वनितम्। तथा 'अजेर्व्यघञपोरिति च व्यवस्थितविभाषे'ति 'अजेर्वी'तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। न च व्यवस्थितविभाषयेन्द्रे नित्यावङि सिद्धे 'इन्द्रे चे'ति व्यर्थमिति वाच्यं, भाष्योक्तातिरिक्तव्यवस्थितविभाषाणामप्रामाणिकत्वज्ञापनार्थं तत्सत्त्वादित्याहुः।

इन्द्रे च। क्वचिद्भाष्यपुस्तके 'च'शब्दरहितः पाठः। इन्द्रावयवेऽचीत्यर्थस्तेन षष्ठीतत्पुरुषोत्तर-पदषष्ठीतत्पुरुषे 'गवेन्द्रयज्ञ' इत्यादाववङ्सिद्धिः। अन्यथा वाक्ये गोशब्दस्येन्द्रपरत्वासम्भवेन समासाक्षे-पादिन्द्रशब्दस्योत्तरपदत्व एव प्रवृत्तिः स्यात्।

'प्लुतप्रगृह्या' इत्यस्य 'प्रकृत्ये'ति पाठे एव सामञ्जस्यम्मत्वाऽऽह- **अथ प्रकृतीति**। न चैतद्घट-कपदार्थज्ञानाय प्रगृह्यत्वादिकथनं पूर्वं युक्तमिति वाच्यम्, 'इन्दे चे'त्यत्र प्राचीनपठितनित्यग्रहणस्य प्रामादिकत्वं बोधयितुं तदव्यवहितमेतत्सूत्रलेखनात्। तत्र नित्यग्रहणे तदव्यवहितोत्तरैतत्सूत्रे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याशयेनाह- **प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते इति**। अचीत्यनुवर्त्तमाने पुनरज्ग्रहणं प्रत्यासत्त्या यत्राच्यनयोः प्रकृतिभावस्तदज्निमित्तकार्यस्यैव तेनाभाव इत्यर्थलाभार्थं, तेन जानु उ अस्य रुजति- जानू

अस्येत्यादौ सवर्णदीर्घरूपसन्धिर्भवत्येव। **एहि कृष्णेति**। 'दूराद्धूते चे'ति प्लुतः। अत्र प्लुतस्याऽऽश्रयात्सिद्धत्वं बोद्ध्यम्। **नित्यमिति किमिति**। वाग्रहणनिवृत्त्यैव तल्लाभ इति प्रश्नः। **मा भूदिति**। नित्यग्रहणसामर्थेन पुनर्विधानाद्बाधकविषयेऽप्ययमेवेति भावः।

इकोऽसवर्णे। 'एङ' इत्यतः 'पदान्ता'दित्यनुवृत्तं- प्रथमया विपरिणम्यत इत्याह- **पदान्ता इति**। **वेति**। ह्रस्वयणोर्विधानसामर्थ्यात्तु न विकल्पसिद्धिः। अपदान्तादौ यणश्चरितार्थत्वात्। **सामर्थ्यादेवेति**। चेन प्रकृतिभावाकर्षणेऽपि 'ऋत्यक' इत्यत्र चानुकृष्टत्वेन तदसम्बन्ध इति तदर्थं ह्रस्वविधान-सामर्थ्यस्याऽवश्यकत्वेन चकारो व्यर्थ इति भाव। **भाष्ये स्थितमिति**। 'प्रकृतसूत्रे' इति शेषः। एतेन 'ह्रस्वाभावे प्रकृतिभावार्थं चकार' इति न्यासाद्युक्तमपास्तम्। 'चक्री अत्रे'ति तु संहिताया अविवक्षायां बोद्ध्यम्। 'न समासे सिति चे'ति वार्तिकम्। **पार्श्वमिति**। 'पर्श्वा णस्वक्तव्य' इति णस्। 'सिति चे'ति पदत्वम्।

ऋत्यकः। सवर्णार्थमनिगर्थञ्चेदम्। होतृ ऋकारः। ब्रह्म ऋषिः। **आर्च्छदिति**। आटो धात्ववयवत्वेना-पदान्तत्वादिति भावः। एतेन 'आटश्चे'ति पुनर्वृद्धिविधानार्थेन चेन उस्योमाङ्क्षु पररूपबाधवत्प्रकृतिभावस्यापि बाधेनेष्टसिद्धिरित्यपास्तम्।

समासेऽपीति। व्याख्यानादिति भावः। **सप्त ऋषीणामिति**। 'दिक्सङ्ख्ये' इति समासः।

प्रकरणशुद्धये प्रकृतिभावविधायकसूत्रद्वयमुपन्यस्य 'प्लुतप्रगृह्या' इतिसूत्राकाङ्क्षितप्लुतप्रगृह्ययोर्मध्ये प्रथमोपात्तत्वात्प्लुतप्रकरणमारभते - **वाक्यस्य टेः**। वाक्यस्येत्यभावे पदस्य टेरित्यर्थेऽनन्त्यस्यापि पदस्य टेः प्लुतः स्यात्। तत्सत्त्वे तु वाक्यस्य टिरन्त्यपदस्यैव सम्भवतीति न दोषः। टिग्रहणाभावे प्लुतश्रुत्योपस्थिता-च्परिभाषयाऽजन्तस्यैव स्यात्। टिग्रहणे तु तत्सामर्थ्याट्टिनाऽचो विशेषणाद्व्यञ्जनान्तस्यापि भवति।

प्रत्यभिवादे। प्रणामादिभिराशिषं वाच्यमानो गुर्वादिर्यत्प्रतिसम्भाषते तत्प्रत्यभिवादः, न त्वाशीर्वचनं, शूद्रे आशीर्वादरूपप्रत्यभिवादाभावेनाशूद्रे इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अत एव भाष्ये 'अशूद्रे इति किम्? कुशल्यसि तुषजके'त्युक्तम्।

अभिवादये इति। नमस्कारादिपूर्वमाशीरादि वाचयामीत्यर्थः। 'आयुष्मा'नित्यायुष्मत्त्वस्य विधेयत्वा-त्सम्बोधनविभक्त्यभावः। **एधीति**। 'भवे'त्यस्याप्युपलक्षणम्। प्रत्यभिवादे शर्मादिप्रयोगो न नियतः। 'एचोऽप्रगृह्यस्ये'ति सूत्रे प्रत्यभिवादेऽन्तस्यैचः प्लुतविधानात्। 'आयुष्मानेधि अग्निभूता ३ इ' इति भाष्ये तदुदाहरणाच्च। शर्मादिप्रयोगे तु तट्टेरेव प्लुतः। 'शर्मान्तं नाम ब्राह्मणस्ये'त्यादिस्मृत्या तस्य नामावयवत्वबोधनात्। **स्त्रियां नेति**। स्त्रिया अपि नाम्नाभिवाद-प्रत्यभिवादे इत्यर्थस्य भाष्यसम्मतत्वादति भावः। **नाम गोत्रं वेति**। अभिवाद-प्रत्यभिवादे नामगोत्राभ्यामेव स्मृतिषु प्रसिद्धे। तत्राधिकृतस्य 'पदस्ये'त्यस्य 'प्रत्यभिवादे' इत्यनेन विशेषणात् प्रत्यासत्त्या प्रत्यभ्युद्यमानार्थवाचकस्यैव प्लुत इति भावः। तत्र नामशब्देन द्वादशेऽह्नि पित्रादिकृतं गृह्यते। अत एवा'ऽऽयुष्मान् भव दण्डि'न्नित्यादौ प्लुतो नेति स्पष्टं भाष्ये। **भोराजन्येति**। भोःशब्दस्य राजन्य-वैश्यवाचकनाम्नश्च टेः प्लुतो वेत्यर्थः। भोःशब्दस्याप्राप्ते, इतरयोस्तु नामत्वात्प्राप्ते विभाषेयम्।

दूराद्धूते। यावति देशे प्राकृतप्रयत्नोच्चारितं सम्बोद्ध्यमानो न शृणोति किन्त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तावद्दूरम्। दूरादाह्वानञ्च दूराद्बौधनस्योपलक्षणं, न तु सम्बोधनविभक्तिनियामकस्याभिमुखीकृत्य बोधनरूपस्य सम्बोधनस्योपलक्षणम्। 'आगच्छतु भवान्देवदत्त' इत्येवमाह्वानस्यापि सम्भवात्। अत एवाऽऽकडारसूत्रे नदी-गुरुसञ्ज्ञयोः समावेशे 'वात्सीबन्धु'रित्यत्र 'गुरो'रिति प्लुतो, 'नदी बन्धुनी'ति पूर्वपदान्तोदात्तत्वञ्च फलमुक्तं भाष्ये। अन्यथाऽत्र सम्बोधनाभावेन 'गुरो'रित्यस्याप्राप्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव।

उपलक्षणत्वादसत्यप्याह्वाने भवति, तदाह- **सक्तूनित्यादि**। अत्रापि दूराद्धूते इत्येतदनुवृत्तस्य

पदस्येत्यस्य विशेषणं, तेन हूयमानार्थवाचिनः पदस्यैव टेः प्लुतः, तच्च रूढं यौगिकं वेत्यन्यदेतत्।

हैहेप्र। हैहयोः सम्बोधनद्योतकत्वेन केवलाभ्यामपि ताभ्यां सम्बोधनदर्शनेन च तयोरपि हूयमानार्थपदत्वाद् 'गुरोरनृत' इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह- **हैहयोरेवेति**। 'हैहेऽन्ते' इत्येव सिद्धे प्रयोगग्रहणादनन्त्ययोरपि। तदाह- हे३ रामेति। केचित्तु एकं हैहेग्रहणमनन्त्यार्थम्, अन्यथा 'वाक्यस्य टे'रित्यधिकारादन्त्ययोरेव तयोः स्यात्, तदाह- **हे३ रामेति**। प्रयोग इति तु- यत्र सम्बोधनोत्तरं तयोः प्रयोगस्तत्र तेनैवाभिमुख्यस्य द्योतितत्वेन द्योत्याभावादनर्थकयोरपि तयोः प्लुतार्थं, तदाह- **राम है३ इति**। अन्यथाऽप्रयुक्तयोः प्लुतासम्भवात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। 'हैहयो'रिति तु- तयोर्हूयमानार्थपदत्वाभावादप्राप्ते विध्यर्थम्। नियमे तु न मानम्। तेनात्र प्लुतसमावेशः, एतत्सर्वं भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्याहुः।

यत्तु- अयं हूयमानार्थपदस्य टेः प्लुतस्य बाधकस्तक्रकौण्डिन्यन्यायादिति, तन्न। शिव हे इत्यादौ तस्याप्राप्तेस्तन्न्यायविषयाभावात्।

गुरोर। 'दूराद्धूते' इत्यनुवर्त्तते, तेन दूराद्बोधन एव प्रवृत्तिः, तदाह- **दूराद्धूत इति**। दूरत्वाञ्चात्राविवक्षितं, तेन प्रत्यभिवादे 'भोराजन्ये'त्यस्य विषयेऽप्यस्य प्रवृत्तिः तद्विषयेऽप्युप-लक्ष्यबोधनसत्त्वात्। सर्वप्लुतप्रकरणस्य तु न शेषः। तथा हि सति 'वाक्यस्य टे'रित्यनेन सहैवास्याप्यधिकारत्वमेव कुर्यात्। एतत्त्रयविषयमेवेदमिति प्रकृतसूत्रे 'अनुदात्तम्प्रश्नान्ते'ति सूत्रे च वृत्तौ स्पष्टम्। 'अपि'शब्दो यथाप्राप्तटिसमुच्चयार्थः। यदि तु गुरोः सन्निधानादन्त्यो गुरुरेव समुच्चीयेत, तदाऽन्त्यलघुमिति - अनन्त्यगुरावेतस्य, अन्त्यलघौ 'दूराद्धूते चे'त्यादिनां दुर्वारत्वेन प्लुतसमावेशापत्तिः। एकैकग्रहणं त्वेतद्विहितानामेव पर्यायार्थं स्यात्। तेन यत्रान्त्योऽपि गुरुरनन्त्यगुरुद्ध्यं वा- तत्रैव पर्यायः स्यात्। व्याख्यानाच्चैतदर्थलाभः। **अनन्त्यस्यापीति**। अपिनाऽन्त्यस्य गुरोरगुरोश्चेत्यर्थः। **पर्यायार्थमिति**। अन्यथा समावेशः स्यादिति भावः। 'अनुदत्तं पद'मिति तु त्रिपाद्यां न प्रवर्त्तत इति तत्रैव वक्ष्यते। 'प्राचा'मिति तु पक्षे सर्वेषां प्लुताभावार्थम्। विकल्पत इति। सा च व्यवस्थितविभाषा। तेनाग्नीदग्नीन्विहरेत्यादौ 'अग्नीत्प्रेषणे' इति न। भाष्ये तु 'विभाषापृष्टे'ति सूत्रे 'विभाषे'ति योगविभागो दर्शितः। साऽपि व्यवस्थितविभाषेति कैयटः। अत एव- 'ओश्रावये परस्येति वक्तव्य'मिति वचनस्य- 'अग्नीदग्नी'नित्यादौ प्लुतनिवृत्तये कृतस्य विभाषेति योगविभागेन प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते। एवञ्च भाष्यसम्मतैषा व्यवस्थितविभाषेत्याहुः।

'अप्लुतव'दित्युक्त्या प्लुत इत्यध्याहारस्तदाह- **प्लुतोऽप्लुतवदिति**। **प्लुत एव निषिद्ध्येतेति**। तत्स्थाने अप्लुतस्य विधानेन स एव निवर्त्ततेत्यर्थः। प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्यानन्तु न युक्तं गौरवात्। किञ्च तथा सति प्लुतप्रकरणे एव नोपस्थिते इति वदेत्। न च पर्युदासेऽग्नी३ इतीत्यादौ प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावं बाधित्वा परत्वादप्लुतवद्भावे दीर्घादिकं स्यादिति वाच्यम्। शब्दत इतिशब्दसापेक्षाप्लुतवद्भावापेक्षया वर्णमात्रापेक्ष- प्रकृतिभावस्यान्तरङ्गत्वात्। 'अप्लुतव'दित्यस्य प्लुतकार्यं नेत्यर्थस्तु न शब्दमर्यादालभ्यः। प्लुतेऽप्लुत- सादृश्यविधानस्यैव शब्दतो लाभात्। भाष्ये 'प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थ'मित्युक्तिस्तु फलितार्थाभिप्रायेणैवेति बोद्ध्यम्। **प्रगृह्याश्रये इति**। प्लुते कृतेऽपि तस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वबुद्धिवत्तद्गतं प्रगृह्यत्वमनुकार्ये सुलभम्।

अनुकरणे तु 'प्रकृतिवदनुकरणमि'त्यतिदेशात्तत्वमिति भावः।

'किम्मया कर्त्तव्य'मिति पृष्ट आह- **चिनु ही३ इदमिति**। 'विभाषा पृष्टप्रतिवचने हे'रिति प्लुतः। इदंशब्दोऽत्र वाक्यान्तरस्थ इति हेरिकारस्य वाक्यटित्वम्।

उभयत्र विभाषेयमिति। उपस्थिते प्राप्तेऽनुपस्थिते चाप्राप्ते इत्यर्थः। विभाष्यते विकल्प्यत इति- विभाषा। 'गुरोश्च हल' इत्यप्रत्यये टाप्। 'न वेति विभाषाया'मिति भाष्यप्रयोगात्। भाष्ये तु 'किमर्थमिदमुच्यते? अनुपस्थितार्थं, तत्र ईग्रहणेन नार्थः, अविशेषेण चाक्रवर्मणस्याप्लुतवदित्येव, इदमपि

सिद्धं-वशा इयं-वशेय'मित्युक्तम्। तद्बलेनोपस्थिते पूर्वविप्रतिषेधेन ईग्रहणेऽपि नित्याप्लुतवद्भाव एवेष्टः। प्रत्याख्याने नित्याप्लुतवद्भावस्य 'येन नाप्राप्ति'न्यायेन वैकल्पिकतद्बोधिताभावांशबाधकत्वात्। 'उपस्थिते इत्यस्य निवृत्त्या परविप्रतिषेधादुभयत्र विभाषेय'मिति कैयटस्य प्रमादः। मूलन्तु इतिशब्दभिन्ने वैदिकेतिशब्दे चेत्येवम्परतया कथञ्चिद्व्याख्येयमित्यन्ये। उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरैक्यमापादयत् सर्वनाम पर्यायेण तत्तल्लिङ्गभागितीयमिति निर्देशः।

विशेषणेन तदन्तविधिमाश्रित्याह- '**ईदूदेदन्तमिति**। **द्विवचनमिति**। सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिषेधादिति भावः। एदन्तमिति व्याख्याने फलमाह- पचेते इति।

निपात ए। निपात इति किम्? चकारात्र। प्रत्ययस्य शास्त्रकल्पितार्थवत्त्वात्। एकाजिति कर्मधारयो वर्त्तिपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वात्, 'व्याहरति मृगः' इत्यादिनिर्देशाच्च। तेन 'प्रेद'मित्यादौ न दोषः। तदाह- **एकोऽजिति**। **आङ्वर्ज इति**। पर्युदासस्यौचित्यात्। अत एवैकाज्नाङिति नासूत्रि। वासुदेववाचकस्य अशब्दस्य आङा सहाव्ययीभावे आ आत्-अमित्यादौ सत्यभिधाने स्वत आङ्भिन्नत्वेन पूर्वान्तवत्त्वेन निपातत्वेऽपि प्रगृह्यत्वन्न। पूर्वान्तवत्त्वेनाऽऽङ्त्वातिदेशेऽतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्यनिवृत्तेरति-देशस्वभाव-सिद्धत्वात्। ओदिति सूत्रे आ उ ओ, इत्यत्र अनाङिति- 'प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भ' इति भाष्यन्तु पर्युदासेऽपि गम्यस्य प्रतिषेधस्य सत्त्वान्नानुपपन्नम्। अनाङिति पर्युदासादेव निपातैकाज्रूपत्वे लब्धे निपातैकाज्ग्रहणं स्पष्टार्थम्।

स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाभाववदच्समुदायेऽच्त्वाभावादजित्येवाच्समुदायग्रहणाभावे सिद्धे एकग्रहण-मन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणार्थम्, तेन 'धिप्सती'त्यादिसिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टम्। जातिग्रहणार्थमित्यस्यो-पात्तजात्याश्रयैकानेकव्यक्तिग्रहणार्थमित्यर्थः। तेन तितउशब्दैकदेशस्य 'अउ' इत्यस्यानुकरणे 'अउ अकरो'दित्यत्र 'अनुकरणञ्चानिती'ति निपातत्वेऽपि प्रगृह्यत्वाभाव एकग्रहणफलम्बोद्ध्यम्। ननु ङकारस्य क्वाप्यश्रवणेन ङिदङिद्विवेको दुर्ज्ञेय इत्यत आह- वाक्यस्मरणयोरिति। वाक्यशब्देन स्वार्थगतमनभिमतत्वम्। स्मरणं- विस्मृतस्य स्मृतविषयता। एवङ्किल तदिति- स्मृतार्थनिर्देशः।

'निपात' इत्यनुवृत्तमोदित्यनेन विशेष्यत इत्याह - **ओदन्त इति**। निपातसञ्ज्ञा चादिपदोपस्थित-चादीनां- सति सम्भवेऽर्थवतामेवेति- सार्थकनिपातानां निपातपदेन तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति-गौणमुख्यन्यायेन प्रकृतसूत्रस्थनिपातपदेन गौणार्थानां न ग्रहणमिति- गोऽभवदित्यादौ च्व्यन्ते नास्य प्रवृत्तिः। एवञ्च कार्यकालपक्षेऽपि 'च्व्यन्ता निपाता' इत्यस्यानुपस्थितिरेतत्परिभाषावशात्। अव्ययसञ्ज्ञादौ तु नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिरनित्यत्वात्। अत एवानर्थकेऽपि निपाते सा सञ्ज्ञा सिद्ध्यति।

त्रपो इतीत्यादौ प्रगृह्यत्वायाह- **सम्बुद्धिनिमित्तक इति**। सम्बुद्धिपर इति व्याख्याने तु सोर्लुका लुप्तत्वेन तत्परत्वाभावान्न स्यात्। न लुमतेतिनिषेधानित्यत्वं त्वगतिकगतिः। इताविति किम्? पटोऽत्र। अनार्षे किम्? ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत्। संहिताया विवक्षायामप्यवादिरहितप्रयोगार्थमिदम्। तद्विवक्षा च- वर्णोच्चारणे नियतेनार्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणेच्छा। तदधिकार्द्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणेच्छा च- तदविवक्षेति बोद्ध्यम्।

उञः। अत्रोञ् निपात एव। 'उञ ऊँ' इत्येकसूत्रत्वे तु- शाकल्यग्रहणाननुवृत्तौ 'ऊँ इती'त्येकमेव स्यात्, प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्रकरणेन प्रगृह्यत्वस्यादेशस्य च सह विधानात्। 'उ इति' 'विती'ति च न स्यात्। आदेशे प्रगृह्यत्वकार्यन्तु स्थानिवद्भावेन बोद्ध्यम्। प्रगृह्यत्वस्य साक्षादुद्देश्यसम्बन्धस्य क्लृप्ततया विधेयविशेषणत्वे मानाभावात्। शाकल्यग्रहणानुवृत्तावपि प्रगृह्यत्वस्य ऊँ आदेशस्य विकल्पे 'ऊँ इति' 'विती'ति सिद्ध्यति, न तु 'उ इती'ति। प्रगृह्यत्वविकल्पेन पक्षे तदभावेऽपि अस्य तात्पर्यात्, एतदभावे 'निपात एका'जित्यस्याप्रवृत्तेः। तदुक्तं भाष्ये- योगविभागं प्रदर्श्य- 'किमर्थो योगविभागः? शाकल्यमते 'ऊँ विभाषा यथा स्यात्, 'ऊँ इति' 'उ इति'। अन्येषामाचार्याणां मतेन 'विती'ति। अनेन हि योगविभागस्य 'उ इती'ति रूपसिद्धिः फलमिति

स्पष्टमेव लभ्यते। अतो योगविभागेन व्याचष्टे- **उञ इति**। उञो वाचकं पदं प्रगृह्यमित्यर्थः।

शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमित्यनुवर्त्तते, तदाह- **उञौ इतौ वेत्यादि**। विकल्पाननुवृत्तौ हि 'निपात एके'त्येव सिद्धे इदं व्यर्थमेव स्यात्। एवञ्च प्राप्तविभाषेयम्। 'ऊँ' इत्यत्र शाकल्यप्रगृह्यपदयोरसम्बन्धे उञ इत्यर्थाधिकारादप्रगृह्यस्यैवादेशे तस्य 'इको य'णिति यणि 'ऊँ इती'त्यस्यासिद्धिः। दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिश्च। विकल्पमात्रसम्बन्धेऽपि 'ऊँ इती'त्यस्यासिद्धिरिति- विधानसामर्थ्यात्प्रगृह्य-पदसम्बन्धः। प्रगृह्यपदमात्रसम्बन्धेऽर्थाधिकारादप्रगृहयस्य नित्ये ऊँ आदेशे 'ऊँ इती'ति, प्रगृहयस्य 'उ इती'ति सिद्धेऽपि 'विती'ति न सिद्ध्येत्। तदाह- **उञ इतौ दीर्घोऽनुनासिक इत्यादि**। अत्र विशिष्टस्य विधिरिति न वाक्यभेदः। न च प्रगृह्यत्वमादेशश्च शाकल्यमते इति तयोरेकप्रयोगे एव प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यं, योगविभागसामर्थ्येन शाकल्यमते एव भावाभावकल्पनात्। वस्तुत उञनुवादेन सञ्ज्ञाऽऽदेशयोः सह विधानमेव न्याय्यम्। आदेशे स्थानिवद्भावात्प्रगृह्यकार्यम्। भाष्ये 'प्रगृह्यसञ्ज्ञकश्चे'त्यपि स्थानिवद्भाव-लब्धार्थस्वरूपकथनमिति न्यायविदो विचारयन्तु।

मय उञो। व्याख्यानादत्र मय् प्रत्याहरः। अस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वान्न 'प्लुतप्रगृह्या' इत्यनेन बाधः। **नानुस्वार** इति। 'किं विती'त्यादौ प्रगृह्यसञ्ज्ञाऽभावेऽस्यासिद्धत्वादि'को यणि'ति यणि अनुस्वारो भवत्येव।

ननु 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी'ति न्यायेन गौरीशब्दस्य सप्तम्यर्थवृत्तित्वेऽपीकारस्य तत्त्वाभावोऽत आह- **ईदूदन्तमिति**। शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तदन्तविदिरिति भावः। **मामकी तनू इति**। प्रगृह्येष्विितिशब्दप्रयोगस्य पदकारैर्नियमितत्वात्पदपाठे प्रगृह्यत्वफलमत्र बोद्ध्यम्। ईदूतौ किम्? अग्ना भवति। सप्तम्या डादेशः। तपरत्वमसन्देहाय। सप्तमीति किम्? धीती, मती। ह्रस्वान्ताभ्यान्तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णे सवर्णदीर्घः। **अर्थग्रहणङ्किमिति**। न च तदभावे 'ईदूदे'दितिवदीदूदन्ता या सप्तमीत्यर्थापत्तिः। तथा च ययीत्यादावेव स्यात्, एकादेशस्य परादिवद्भावेन सप्तमीत्वात्, न तु 'गौरी'त्यादावविति-तत्सिद्ध्यर्थन्तदावश्यकमिति वाच्यम्, 'ईदूतौ सप्तमी प्रगृह्यम्' 'अदसः' 'एच्च द्विवचन'मित्येव सिद्धे गुरुभूतन्यासकरणेन तत्प्रकरणापेक्षया वैजात्यबोधनात्, ऊकारांशेऽसम्भवाच्च- 'सञ्ज्ञावधा'विति तदन्तग्रहणनिषेधाप्रवृत्त्या 'ईदूदन्तं सप्तम्यन्त'मित्यर्थेनेष्टसिद्धेरिति प्रश्नः। 'ययी'त्यादेरनभिधानमेवेति परे।

वृत्ताविति। अर्थग्रहणसामर्थ्यात्सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नमित्यर्थेनात्र तत्संसृष्टाधेयार्थेऽपि वृत्तेर्न दोषः। 'सञ्ज्ञाया'मिति समासे जहत्स्वार्थायां वृत्तौ पूर्वपदस्यानर्थक्येऽपि 'सुप्सुपे'ति समासे अजहत्स्वार्थायां प्रसक्तदोषस्योक्तरीत्यैव वारणमिति भावः।

'गौरी अधिश्रित' इत्यत्राधिश्रयणक्रियायामेव गौरीपदबोद्ध्याधिकरणत्वान्वय इति गौर्यधिकरणके लक्षणायां मानाभाव इति- न तत्र दोषः। **वाप्यामश्व इति**। 'सुप्सुपे'ति समासः, 'सञ्ज्ञाया'मिति वा। ननु 'सञ्ज्ञाया'मिति समासे वाक्येन सञ्ज्ञाऽनवगमान्नित्यसमासत्वेन विग्रहोऽनुचित इति चेन्न। तेषु समाससमानार्थकवाक्याभावेन नित्यसमाससदृशत्वेऽपि नित्यसमासत्वाभावात्, विभाषाधिकारबाधे माना-भावात्। नित्यसमासे हि वृत्तिघटकपदानां पृथक् प्रयोगाभाव एव। अत्र तु पृथक्प्रयोगेऽपि तद्बोद्ध्य-विशिष्टार्थाप्रतीतिमात्रमित्याहुः।

अणोऽप्र। अण इति किम्? कर्त्तृ हर्त्तृ। अत्राण्पूर्वेणैव- व्याख्यानात्। 'आगच्छतमग्नी' इत्यादौ प्लुतस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव यथोद्देशत्वात्प्रगृह्यत्वे जाते पश्चात्प्लुते तस्याप्यनुनासिकप्रतिबन्धार्थं पुनः सञ्ज्ञेति नानुनासिकः। सञ्ज्ञायाः कार्यार्थत्वात्पुनः प्रवृत्तौ कार्यमेव बीजम्। स्थानिवत्त्वन्तु न प्लुतस्था-न्यल्वृत्तिधर्मत्वेनाल्विधित्वात्। पूर्वसवर्णे कृते द्विवचनत्वन्तु-परादिवद्भावेन। तेन ताद्रूप्यानतिदेशेऽप्ये-तद्धर्मातिदेशाङ्गीकारात्। अत एव 'रामा'वित्यादौ परादिवद्भावेन सुप्त्वात्पदत्वं साधितम्- 'अन्तादिव'दित्यत्र भाष्ये इति स्पष्टमाकरे।

अच्सन्धिरिति। 'सिद्धमनच्त्वा'दिति वार्तिकप्रयोगेण,'अल्पाच्तरमि'ति सौत्रप्रयोगेण, 'कथमनच्त्वमि'ति भाष्यप्रयोगेण च- वृत्तिघटकाच्पदे पदान्तकार्यस्य तत्सन्निधानेन श्चुत्वस्य चाभावो बोद्ध्यते इति केचित् ।।

इति स्वरसन्धिः

- - -

अथ हल्सन्धिः

स्तोश्चु। 'स्'- इति 'श्'- इति च लुप्तविभक्तिके भिन्ने पदे। योग इति। संयोग इति तदर्थः। तेन 'चित'मित्यादौ न दोषः। अत्र 'पदस्ये'त्यधिकृतमपि न सम्बद्ध्यते। 'शा'दिति ज्ञापकात्। तेन याच्ञा सिद्धा। शात्परस्य स्तोः श्चुत्वनिषेधकात् 'शा'दिति लिङ्गादेव निमित्तकार्यिणोर्यथासङ्ख्यं न। एवमुत्तरसूत्रेऽपि- 'तोः षी'ति ज्ञापकान्न तत्। शकारचवर्गौ स्त इति। 'यथासङ्ख्य'मिति शेषः। **हरिश्शेते इति**। 'वा शरी'ति विसर्गाभावे शः। **सच्चिदिति**। चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दत्वे तस्य चुत्वेन जकारे चर्त्वमिति बोद्ध्यम्। तयोरत्रालेखस्तु वैचित्र्यार्थः। **विश्न इति**। 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो न'ङिति नङि 'च्छ्वोरि'ति शादेशे ङित्त्वाद्गुणाभावः। 'प्रश्ने चासन्नकाले' इति निर्देशात्सम्प्रसारणाभावः।

न पदान्ता। 'पदाट्टो'रित्येव सिद्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थम्। टोः किमिति। षकारपदान्ते जश्त्वविधानात्प्रश्नः। 'ह्रस्वात्तादा'विति षत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वाभाव इत्युत्तरम्। **षण्णवतिरिति**। षडधिका नवतिरिति विग्रहः। षण्णगर्य इति पृथक्पदे।

यरोनु। पदान्तस्येति किम्? वेद्मि, बध्नाति। **स्पर्शे चरितार्थ** इति। उपलक्षणमिदं- वलयोरपि प्रवृत्तेः। एतच्च जातिपक्षे स्पष्टमेव। व्यक्तिपक्षेऽपि तादृशव्यक्तौ चरितार्थस्य एतद्व्यक्तिविषयतयोपप्लव एव नेति बोद्ध्यम्। स्पष्टञ्चेदमिको यणची'त्यत्र कैयटे। परे तु- स्थानेऽन्तरतमसूत्रे सप्तम्यन्तपाठस्य भाष्यकृता दूषितत्वेनैतद्युक्तेरुक्तिसम्भव एव न। तस्मात् 'अनुस्वारस्ये'ति सूत्रात्सवर्णग्रहणमपकृष्य परः सवर्णोऽनुनासिको भवतीत्यर्थान्न दोषः। तदुक्तं भाष्ये, 'रेफेनुनासिकपरसवर्णत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यो, न वक्तव्यो, रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीत्याहुः। **चिन्मयमिति**। स्वार्थिकः 'तत्प्रकृतवचने' इति मयट्। तत्र तदिति वाक्यभेदेन क्व चित्प्राचुर्यरूपपरकृतवचनाभावेऽपि मयडर्थम्। अत एव 'चिन्मयं ब्रह्मे'ति सामानाधिकरण्यम्। 'चिन्मात्र'मिति क्वाचित्कोऽपपाठः, मात्रचः प्रत्ययस्यात्रोपपत्त्यभावात्। मयूरव्यं- सकादिष्वेवार्थमात्रशब्देनात्र समासस्य वक्ष्यमाणत्वात्। **निपातनादिति**। 'यवादिगणे 'ककुद्मा'निति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः पठ्यते' इति मतेनेदम्।

उदः स्था। 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषालभ्यमर्थमाह- **उदः परयोरिति**। **अत्राघोषस्येति**। समनियतत्वोनान्यतमग्रहणे बाधकाभावेन श्वासविवारयोस्त्यागेऽपि न न्यूनतेति बोद्ध्यम्। **थस्यासिद्धत्वादिति**। त्रिपाद्यां परत्वादिति भावः। 'हलो यमा'मितिसूत्रोक्तभाष्यसम्मताष्टाध्यायीपाठे तु- थस्यासिद्धत्वाभावेन चर्त्वं भवत्येव। अत एव 'उत्पूर्वस्कन्दे रोगे उपसङ्ख्यानम्, उत्कन्दो रोग' इति भाष्यं सङ्गच्छते। मूलन्तु प्राचामनुरोधेनेति परे। न चेदं सूत्रं व्यर्थं- 'झलो झली'त्यनेन सस्य लोपे उत्थानस्य सिद्धेरिति वाच्यं, झलादौ प्रत्यये तेन लोप इत्यर्थस्यानेन ज्ञापनात्। 'उदस्था'दित्यत्र तु- निर्दिश्यमानपरिभाषया निर्दिश्यमानादेरेव स्थानित्वान्न दोषः। 'झय' इति पञ्चमीत्याह- **झयः परस्येति**। 'पूर्वस्ये'त्यनुवर्त्तते।

घोषवत इति। समनियतत्वेऽपि विनिगमनाविरहात्स्वरूपप्रतिपादनाय च त्रितयग्रहणम्।

झय इति। 'पदान्ता'दित्यपि बोद्ध्यम्। तेन 'विरप्श'मित्यादौ छत्वं न। **जकारे कृते इति**। 'छत्व'मिति शेषः। पूर्वोक्तभाष्यसम्मताष्टाध्यायीपाठे चर्त्वस्य छत्वं प्रत्यसिद्धत्वात्।

मोऽनु। 'पदस्ये'त्यधिकृतं 'म' इत्यनेन विशेष्यत इत्याह- **मान्तस्येति**। 'हलि सर्वेषामि'त्यतो 'हली'त्यनुवर्त्तते। हलि किम्? राममाश्रय।

नश्चा। चेन मोऽनुकृष्यते। अपदान्तस्य किम्? राजन्पाहि। **यशांसीति**। यशश्शब्दाज्जसः शौ 'नपुंसकस्ये'ति नुमि 'सान्ते'ति दीर्घः। **आक्रंस्यते इति**। क्रमेर्लृट्, 'आङ उद्गमने' इति तङ्, स्यः।

अनुस्वारस्य। 'परे'ति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम्। अत एव 'उदःस्थे'त्यादौ सवर्णग्रहणानुवृत्तिः, 'यरोनुनासिक' इत्यत्र तदपकर्षश्च सिद्धः। 'ययी'ति स्पष्टार्थम्। 'दंशन'मित्यादौ तु न दोषः, शकारसवर्णाप्रसिद्धेः; प्रयत्नभेदेनाज्झलोः सावर्ण्याभावात्। अचि अनुस्वाराभावात्।

मो राजि। 'ने'ति सिद्धे 'म' इत्युक्ति'र्हे मपरे' इत्येतद्विषये 'प्रशाम्म्ह्मलयती'त्यादौ 'मो नो धातो'रिति नत्वबाधनार्था, निषेधस्त्वनन्तरत्वादनुस्वारस्यैव स्यात्। ध्वनितञ्चेद'मेतदोऽन्', 'अमो म'शिति सूत्रयोर्भष्ये।

हे मपरे। 'मपरे' इति बहुव्रीहिः, न तु तत्पुरुषोऽसम्भवात्। 'मोऽनुस्वार' इत्यतो 'म' इत्यनुवर्त्तते।

यथासङ्ख्य। सम्यक् ख्यानं- सङ्ख्या, क्रमवैशिष्ट्येन ज्ञानम्। 'यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानमि'त्यत्र सङ्ख्याशब्दस्य ज्ञानार्थताया दृष्टत्वात्। तामनतिक्रम्य- यथासङ्ख्यम्। अनुदेशः- पश्चाद्भववाक्यार्थबोधकालिकः सम्बन्धः। साम्यं- सङ्ख्यया, योग्यत्वाद्व्याख्यानाच्च। एवञ्च समसङ्ख्यानां सम्बन्धो येन क्रमेण पदज्ञानं पदादुपस्थितिर्वा तेनैव क्रमेण वाक्यार्थबोधविषयः सम्बन्धस्तेषामित्यर्थः। फलितमाह- समसन्बन्धीति। यद्यपि स्थानाख्यलौकिकप्रमाणादेव सिद्धं, तथापि 'परस्मैपदानाम्' 'एचोऽयवायाव' इत्यादौ शब्दतः सूत्रान्तरस्थक्रममादाय सम्बन्धबोधार्थम्, 'आद्यन्तौ टकिता'वित्यादौ समासनिर्देशे साहित्ये द्वन्द्वविधानादप्राप्तक्रमान्वयबोधनार्थञ्चेदम्? एवञ्च तत्र यथासङ्ख्येनान्वयबोधकवाक्यकल्पना एतत्प्रामाण्यात्, ततश्च बोध इति बोद्ध्यम्। अत्र स्वरितेनेत्यपकृष्यते, इति 'ख्यत्यादि'त्यादौ नातिप्रसङ्गः। तत्र प्रतिपत्तिकालिकमेव सङ्ख्यासाम्यमेतच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगीति 'ञमङणन'मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

एते यवला निरनुनासिका एव, विधीयमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वात्। जातिग्रहणप्राप्तस्येव गुणाभेदकत्वप्राप्तस्यापि 'अप्रत्यय' इत्यनेन निषेधाच्च। एवं 'मय उञ' इत्यत्रापि। अत एव मतोर्मस्य नानुनासिको वकारः, अन्यथा 'तद्वानासा'मित्यादौ नित्यानुनासिकापत्त्या तन्निर्देशासङ्गत्यापत्तिरित्याहुः।

चयो द्वितीया इति। 'नादिन्याक्रोशे' इत्यत्र भाष्ये इदम्। एतत्सामर्थ्यादेतत्कृतद्वितीयस्य न चर्त्वम्। 'ऊष्मोदयं प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहुरपदान्तभाज'मिति प्रातिशाख्ये'ऽपदान्तभाज'मिति चर्त्वासिद्धत्व- लब्धार्थानुवादः। पदान्ते जश्त्वप्रवृत्त्या चयोऽलाभात्। अत्र तु कृते न जश्त्वप्राप्तिरस्यासिद्धात्वात्। 'अफ्सरा' 'वथ्सा' इति भाष्योदाहृते छान्दसत्वाच्चर्त्वस्यासिद्धत्वं न। एवञ्च प्रातिशाख्ये'ऽपदान्तभाज'मित्युत्सर्गः। यद्वा तयोरव्युत्पन्नत्वं, न त्वप्पूर्वात्सर्त्तेरसिर्वदेः सो वेत्यन्यत्र विस्तरः।

डः सि। 'सी'ति सप्तमी षष्ठ्यर्थे, व्याख्यानात्। तदाह- सस्येति। 'पदस्ये'त्यनुवर्त्तमानस्य वैयधिकरण्येनान्वयात्पदावयवस्य सस्येत्यर्थः। षट्त्सन्त इति। धुटि धस्य चर्त्वे लक्ष्यभेदात्पुनर्डस्य चर्त्वम्।

नश्च। **नकारान्तादिति**। 'पदस्ये'त्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यत इति भावः। वैयधिकरण्येनैवान्वय इति ङमुट्सूत्रस्थभाष्यस्वरसः। नस्य पदान्तस्येति। अपदान्तनकारेऽनुस्वारप्रवृत्त्या फलितार्थप्रदर्शनमिदम्। 'नान्तस्य पदस्ये'त्युचितम्।

चतुष्टयमिति। वक्ष्यमाणविकल्पैरिति भावः। तेन तुकश्चुत्वे छत्वस्यासिद्धत्वाच्चयो द्वितीया इति पक्षे

चस्य छत्वेन छकारछकार-छकारशकार-घटितरूपद्वयाधिक्ये ञशानुस्वारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पेनाधिक्येऽपि न क्षतिः।

ङमो। 'पदस्ये'त्यनुवृत्तं सामानाधिकरण्यानुरोधात्पञ्चम्या विपरणम्यते इत्याह- **तदन्तं यत्पदं तस्मादिति**। तत्र 'ङम्'- स्वयं 'ह्रस्वा'दिति विशेषणसम्बन्धमनुभूय पदविशेषणत्वेन तदन्तपर इति भावः। 'ङम' इति पञ्चमीबलादचीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे, तदाह - **अच इति**। सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः, 'ङम उत्तरस्याच' इति 'तस्मि'न्निति सूत्रस्थभाष्यात्। ङमन्तं यत्पदमिति किम्? 'अनिती'त्यादौ ङमुण्मा भूदिति।

भाष्ये तु विभक्तिव्यत्ययप्रकल्पने गौरवात्पदावयवङमः परस्येति वैयधिकरण्यमेवोक्तम्। 'दण्डिने'त्यत्र ङमुडभावो- मण्डूकप्लुत्या 'उञि च पदे' इत्यतः 'पदे' इत्यनुवर्त्याजादेः पदस्य ङमुडित्यर्थेन बोद्ध्यः। 'पदस्ये'त्यस्यावृत्त्या सम्बन्धेऽपि विशेषणविशेष्ययोरुभययोः सप्तम्यन्तत्वे एव तदादिविधिप्रवृत्त्या तदलाभः स्यात्। एतदर्थमेवाचीति सप्तमीनिर्देशः। ङमन्तं यत्पदमित्यर्थेऽपि परमदण्डिनेत्यादावेतद्वारणाय 'पदे' इत्यनुवृत्तिरावश्यक्येव। अन्तर्वर्तिविभक्त्या दण्डिन्नित्यस्य पदत्वात्। 'उत्तरपदत्वं चे'ति प्रत्ययलक्षणनिषेधस्तु न, 'माषकुम्भवापेने'त्यादौ 'पदव्यवायेऽपीति' निषेधसिद्धये तस्य यत्रोत्तरपदस्य कार्यित्वं तत्रैव प्रवृत्तेः। 'तेन निषेधेन सिद्धमि'त्येतत्सूत्रस्थभाष्योक्तिस्त्वेकदेशिन इति दिक्। 'इको यणची'ति सौत्रो निर्देशः।

रुप्रकरणे इति। अत एव 'समः सुटी'त्यादौ प्रश्लेषेण सविधानमिति भाष्ये उक्तम्। 'रोः पूर्वस्ये'त्युपलक्षणं रुप्रकरणविधेयस्य। एवमुत्तरत्र रोः पूर्वस्मादित्यपि।

अयमधिकारः। तेनोत्तरसूत्रविषये एवास्य प्रवृत्तिर्न तु 'मतुवसो'रित्यत्र, तत्सूत्रस्थवार्त्तिकयोश्च। अत्रेति तु- रुप्रकरण एवास्य सम्बन्धो, न त्वग्रे- 'ढो ढे लोप' इत्यादावित्यर्थसूचनार्थं- स्पष्टार्थमेव। तुशब्दः- परस्य नित्यं रुत्वं पूर्वस्य वाऽनुनासिक इति विशेषद्योतनार्थः। 'पूर्वस्ये'त्यस्य च- रुस्थानिनः पूर्वस्येत्यर्थो बोद्ध्यः।

अनुनासिकात्पर इति। अत्र- 'अनुनासिका'दिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, व्याख्यानात्। अयमागमोऽनवयव एव, अवयवत्वे मानाभावात्।

खरीति। विसर्गाक्षिप्तस्याप्यवसानस्य न सम्बन्धो, व्याख्यानात्।

सो वक्तव्य इति। 'समः सुटी'त्यादिसूत्रत्रये 'स' इत्युपसङ्ख्याय- 'समः सुटी'त्यत्र सकारं प्रश्लिष्य वा एतैः सकार एव विधेय इत्यर्थः। एवञ्चास्यासिद्धत्वाद्रुत्वाभावेन विसर्गाभावे तत्तद्विधीनामप्राप्तिरेवेति भावः। स्पष्टञ्चेदं भाष्ये। विसर्गस्यानेन सत्वविधाने तु गौरवं स्फुटम्। **लोपस्यापीति**। यत्तु-

'उपधारञ्जनं कुर्यान्नमो रुकरणे सति।

लोपे प्रकृतिभावे वा नोपधारञ्जनं मतम्।।'

उपधारञ्जनम् = अनुनासिकानुस्वारागमरूपम्। नमोः = नकार-मकारयोः। प्रकृतिभावोदाहरणं- **नॄन्पाहि इति**। तत्तु प्रातिशाख्यत्वात्तच्छाखामात्रविषयमिति भावः। अत एव भाष्ये- 'समादिषु सत्वं वक्तव्य'मित्युक्तम्। रुत्वपक्षे चानुनासिकाद्यापत्तिर्दोषत्वेन नोक्ता। ननु लोपपक्षे एव द्वित्वेन द्विसकारस्य सिद्धत्वात् 'समः सुटी'ति व्यर्थमित्यत आह- त्रिसकारकमपीति। 'स्को'रिति लोपस्तु न- अस्यासिद्धत्वात्। 'पुनर्द्वित्वेन त्रिसकरस्य सिद्धि'रिति तु न युक्तं, 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायात्। एतेन- 'समः सुटी'त्यत्र 'वे'ति पाठेनैव पक्षे मोऽनुस्वारेण सिद्धे 'अनुनासिकात्पर' इति व्यर्थम्' इत्यपास्तम्।

ननु व्यञ्जनात्परस्यैकस्यानेकस्य वोच्चारणे विशेषाभावोऽत आह- अनुनासिकवतामिति। तत्रोच्चारणे विशेषाभावकल्पने इदं वचनं व्यर्थमेव स्यादिति भावः। हयवरट्सूत्रभाष्योक्ते शर्षूपसङ्ख्याने फलमाह- **अनुस्वारवतामिति**। अपिना- कस्य सङ्ग्रहः। लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेराह- **वचनान्तरेणेति**। 'यणो मय' इत्यनेन। एकस्यैव शास्त्रस्य पुनः प्रवत्तौ हि स न्याय इति भावः। पूर्वत्रासिद्धत्वेन पूर्वद्वित्वस्य पूर्वं प्रवृत्त्या तेन द्वितीयस्य साधुत्वे बोधिते तदनन्तरं परद्वित्वप्रवृत्त्या तयोर्मध्ये पुनरन्यस्य साधुत्वं बोध्यत इति-

त्रितस्य निर्वाहो बोद्ध्यः। 'अनचि चो'त्यत्र 'यणो मय' इत्यस्योपसङ्ख्यानात् 'अचो रहाभ्या'मित्यतस्तस्य परत्वं बोद्ध्यम्।

पुमः ख। 'अम्परे' इति बहुव्रीहिः। **ःकःपयोरिति**। 'कुप्वो'रितिसूत्रविदेययोरित्यर्थः। 'इदुदुपधस्ये'ति सूत्रे'ऽप्रत्ययस्ये'त्यस्य प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थादिति भावः।

अव्युत्पत्तीति। तत्पक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभागाभावादिति भावः। पत्वेति। इदमनुनासिकपक्षे। अनुस्वारपक्षे तु- 'कुप्वो'रित्यस्यैव प्राप्तिः। अनुस्वारव्यवधानेनो[दु]पधत्वाभावात्। **पुंक्षीरमिति**। क्षरधातोरुपधाया ईत्वेऽच्प्रत्यये क्षीरमिति भावः।

नश्छवि। 'अप्रशा'निति षष्ठ्यर्थे प्रथमा।

नॄन्पे। 'नॄ'निति द्वितीयान्तानुकरणम्। षष्ठ्याः सौत्रो लुक्। नलोपस्तु सौत्रत्वान्न। एवं कानित्यत्रापि। चाद्विसर्ग इति। 'शर्परे' इति सूत्रात्तदनुकर्षश्चेनेति भावः।

येन नेति। 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधक' इति न्यायेनेत्यर्थः।

'येन ने'त्यादेर्यत्कर्तृकाऽवश्यप्राप्तावित्यर्थः, नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदाढर्च्यबोधकत्वात्। 'प्राप्त' इति भावे क्तः। तदप्राप्तियोग्यविषयेऽचारितार्थ्यं हि बाधकत्वे बीजम्? तदुक्तं 'शर्पूर्वा' इति सूत्रे भाष्ये- "शर्पूर्वा इत्येतद्धलादिः शेषस्य बाधकम्। ननु विषयभेदे कथं बाधकत्वम्? इदं तावदयं प्रष्टव्यः- यदि तन्नोच्येत किमिह स्यात्? हलादिःशेषश्चेत्- नाप्राप्ते तस्मिन्नारम्भादिदं तद्बाधकं भविष्यति" इति। 'अजादेर्द्वितीयस्ये'ति सूत्रे भाष्येऽपि स्फुटमेतत्।

न तु शर्पर इति। न चास्य विसर्गस्य ःकःपौ दुर्वारौ , किञ्चास्यैव तौ स्यातां, 'खरवसानयोरि'ति विहितस्य तु एतयोरसिद्धत्वात्सत्वमेव स्यादिति वाच्यं, 'शर्परे' इति सूत्रं 'कुप्वो'रित्यत्रानुवर्त्य शर्परयोः कुप्वोःकःपयोरपवादो विसर्गस्य विसर्ग इति वाक्यभेदेन व्याख्यानेनादोषात्। स्पष्टञ्चेदं भाष्ये।

वार्त्तिके कान्ग्रहणं शक्यमकर्तुमित्याह- **यद्वेति**। एवं संग्रहणमपि त्युक्तुं शक्यम्। पुम्ग्रहणं त्वावश्यकमेव। अनुनासिकपक्षे इणः परत्वेन षत्वापत्तेः। एष्विण इति। गणे कृतसत्वषत्वानामेव पाठादिति भावः। **ःकःपयोरपवाद** इति। 'तद्विहितविसर्गस्यापी'त्यपि बोद्ध्यम्। 'काँस्का'निति वीप्सायां द्वित्वम्।

संहितायाम्। संहता च स्वारसिकार्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणम्। ततोऽधिकार्धमात्राकालेनोच्चारणे एतदधिकारोक्तकार्यव्यावृत्तये इदम्। तदधिककालव्यवाये तु न साधुत्वं, नापि बोध इष्यते इति- वृद्धा इति; तेषां शास्त्रविषयतैव नेति भावः।

छे च। 'छे' इत्यकार उच्चारणार्थः, तेनाच्छिन्नमित्यत्र तुक्। 'ह्रस्वस्य पिती'त्यतो 'ह्रस्वस्ये'ति 'तु'गिति च वर्त्तते। **जश्त्वेनेति**। स्वशब्दे उपपदे छ्यतेः के स्वच्छशब्दो निर्मले रूढः, एवं नञ्पूर्वाच्छादयतेर्डे अच्छशब्द इति पदान्तत्वं बोद्ध्यम्। स्पष्टञ्चेदममरटिप्पणे।

आङ्मा। आङ्साहचर्यान्माङव्ययमेव। दीर्घस्यायमिति। वक्ष्यमाणज्ञापकाद्व्याख्यानाद्वा 'दीर्घा'दिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमीति भावः। एओङ्सूत्रभाष्ये ध्वनितमेतत्।

चेच्छिद्यते इति। तुको हलादिःशेषस्तु न। अभ्याससञ्जानिवृत्तिकाले स्थानिद्वारा साक्षाद्वा सन्निहितानां हलामेव तेन निवृत्तेः। अत एव 'नुगत' इत्यादि चरितार्थम्।

दीर्घात्पदान्तादिति। पदान्तस्य दीर्घस्येत्यर्थः। योगविभागोऽनयोरेओङ्इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः। 'दीर्घान्तस्य पदस्ये'त्यर्थेन सिद्धेऽन्तग्रहणं पदान्तविधित्वमस्य, न पदविधित्वमितिबोधनद्वारा समर्थपरिभाषानुपस्थित्यर्थम्। तेनासामर्थ्येऽप्यस्य प्रवृत्तिरिति समर्थसूत्रे कैयटः।

इति हल्सन्धिः

अथ विसर्गसन्धिः

विसर्जनीयस्य सः। प्राग्व्याख्यातमपि विसर्जनीयपदानुवृत्तप्रदर्शनाय स्मारितम्। 'शर्परे' इति बहुव्रीहिः। विशेष्यश्चावध्यवधिमतोः साजात्याद्विसर्जनीयाक्षिप्तः खरेव। विसर्गस्य विसर्गविधौ फलमाह- **न त्वन्यदिति**। अन्यदेव विवृणोति- **इहेति**। **त्रैरूप्यमिति**। विकल्पद्वयसामर्थ्यादिति भावः।

सोप। **अपदाद्योरिति**। सूत्रे सौत्रत्वादेकवचनम्। अनव्ययस्येति। अत्राव्ययीभावातिरिक्ताव्ययस्यैव ग्रहणं, व्याख्यानात्। तेनोपपयस्काम्यतीत्यादौ सत्वसिद्धिरिति स्पष्टम्- 'अव्ययीभावश्चे'त्यत्र भाष्ये। **गीःकाम्यतीति**। 'वाःकाम्यती'त्यस्याप्युपलक्षणमिदम्।

इणः षः। 'इदुदुपधस्ये'त्यस्यासिद्धत्वात्सर्पिष्पाशमित्यादौ सत्वनिवृत्त्यर्थं, गीष्पाशं दोष्कल्पमित्याद्यर्थञ्चेदम्। अत्रानव्ययस्येत्यपदादाविति काम्ये इति च सम्बद्ध्यते। तेनोच्चैःकल्पं, दोः पश्य, गीः काम्यतीत्यादौ षत्वं न। अत एव- 'अत्र प्रकरणे सर्वत्र सत्वमेव विधेयम्, इण उत्तरस्य विसर्गस्थानिकसस्यानेन षत्व'मिति भाष्योक्तपक्षान्तरं सङ्गच्छते। 'विसर्जनीयस्थानिके'त्युक्त्या पुँस्पुत्र इत्यादौ न दोषः, तत्र हि मस्थानिकः सः। अत्र विसर्जनीयस्येत्यनुवृत्त्यैतदर्थलाभः। 'अनव्ययस्ये'त्यादित्वत्र पक्षेऽत्र न सम्बद्ध्यते, तेन द्विष्कृतं दुष्काम्यतीत्यादौ षत्वसिद्धिः। 'गीःकाम्यती'त्यादौ सकराभावादेव न दोषः। अपदादाविति च न सम्बद्ध्यते। तेन दुष्करोतीति षत्वसिद्धिः। परन्त्वयं पक्षोऽसङ्गतः, उत्तरसत्वस्यासिद्धत्वेन 'निष्कृतमि'त्यादौ षत्वासिद्धेः। 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न योगे योग' इति पक्षस्तु नास्त्येव, ज्ञापकासम्भवादिति- 'उपसर्गादसमासेऽपी'त्यत्र निरूपयिष्यामः। 'विसर्जनीयस्यैव षत्व'मिति मूलोक्तपक्षे तु सकरषकारयोः स्वरितत्वेऽपि यथायोगं सम्बन्धो मण्डूकप्लुत्येत्यन्यत्र विस्तरः।

नमस्पु। इत उत्तरमपदादाविति न सम्बद्ध्यते, व्याख्यानात्। साक्षात्प्रभृतत्वादिति। 'ऊर्यादित्वाद्गतित्वं, स्वरादिपठितस्य तु गतित्वाभावः। तेन साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनेऽपि न क्षति'रित्यन्ये।

इदुदु। 'अप्रत्ययस्ये'ति पर्युदासो, लाघवात्। तत्र प्रत्ययपदं तत्सम्बन्धिपरं, तेन प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्येत्यर्थः। अत एव 'कविभिः कृत'मित्यादौ न षत्वम्। स्पष्टञ्चेदं भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः। **एकादेशशास्त्रेति**। एकादेशशास्त्रसम्पन्नरेफस्थानिकत्वेन विसर्जनीयस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वं बोद्ध्यम्। स्पष्टञ्चेदमत्र सूत्रे, 'उरण्रपर' इति सूत्रे च भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः। 'प्रत्ययभिन्नसम्बन्धिन' इति तु नार्थः, 'अग्निः करोती'त्यादावपि प्रत्ययभिन्नसमुदायसम्बन्धित्वेन षत्वापत्तेः। तपरकरणं किम्? गीः करोति। उपधाग्रहणं व्यर्थम्, 'उपधाग्रहणं न करिष्यते, इदुद्भ्यान्तु परं विसर्गनीयं विशेषयिष्याम' इति इयवरट्सूत्रभाष्योक्तेः।

तिरसोऽन्य। अत्र गतिग्रहणं नानुवर्त्तते, पराभवे तिरस्कारशब्दप्रयोगात्। अन्तर्धावेव तिरसो गतित्वात्।

द्विस्त्रि। 'कृत्वोऽर्थ' इति न विसर्गविशेषणं, चतुःशब्देऽसम्भवात्; किन्तु द्विरादीनामित्याह- वर्तमानानामेषामिति। 'इसुसो'रितिसूत्रवक्ष्यमाणरीत्या 'सुच' इति सूत्रयितुमुचितम्; सुजन्तान्तस्य पदस्येत्यर्थात्।

चतुष्कपाल इति। 'इदुदुपधस्ये'ति नित्यं षः। चतुःशब्दोऽव्युत्पन्न इति- 'अप्रत्ययस्ये'ति पर्युदासो न। अत एव 'चतुष्पाद्भ्यो ढ'ञित्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते। 'चतुष्पञ्चाश'दित्यत्रापि षत्वं भवत्येव।

न चे'दुदुपधस्य सस्य यो विसर्ग' इति हयवरट्सूत्रभाष्योक्तेः कथमत्र षत्वमिति वाच्यम्। विसर्गस्य पाठाभावेनोपधात्वासम्भवात्, तत्स्थानिनिमित्तमुपधात्वं ग्राह्यमिति भाष्यतात्पर्यात्। अत एव 'समः सुटी'तिसूत्रभाष्ये 'सम्पुङ्काना'मित्यनेन रुविधिरेवास्त्वित्याशङ्क्य 'पुंस्कामे'त्यत्र षत्वापादनं सङ्गच्छते।

न च 'कृत्वोऽर्थे विद्यमानस्य पदस्येदुदुपधस्य यो विसर्ग' इत्यर्थान्न 'पञ्चकृत्वः-करोती'त्यादौ दोषः,

नापि 'चतुष्करोती'त्यादावव्याप्तिरिति- 'द्विस्त्रिश्चतु'रिति व्यर्थमिति वाच्यं, 'कृत्वोऽर्थे' इत्यस्यासिद्धत्वेन चतुःशब्दे 'इदुदुपधस्ये'ति नित्यषत्वापत्तेः। 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध'मिति पक्षस्तु- 'उपसर्गादसमासेऽपी'ति सूत्रे कैयटे, 'पूर्वपदा'दिति सूत्रे भाष्ये च दूषित एव। 'उपसर्गा'दिति सूत्रे चोपपादयिष्यते।

किञ्च पूर्वत्रेति पूर्वशब्देन प्रकरणग्रहणेऽव्यवहितप्रकरणे एव त्रिपाद्यसिद्धत्वं स्यात्, न सम्पूर्णसपादसप्ताध्याय्याम्। किञ्चास्याधिकारत्वात्प्रतिसूत्रमुपस्थित्या प्रतियोगमसिद्धत्वं दुर्वारमित्यन्यत्र विस्तरः।

इसुसोः। अत्रेसुसोः प्रातिपदिकावयवयोर्ग्रहणं, तेन 'पेचुः काष्ठैः', 'सख्युः पाकः', 'कविभिः कृत'मित्यादौ षत्वं न। 'नित्यं समासे' इति सूत्रोदाहरणे समासविषये तयोरेव सम्भवेनार्थाधिकारानुरोधात्, साहचर्याच्च। इसुसन्तपदावयवविसर्गस्येत्यर्थः, पदस्येत्यधिकारात्।

न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया परमसर्पिष्करोतीत्यादौ षत्वानापत्तिः, अवयवस्येसुसन्तत्वेऽपि 'उत्तरपदत्वे चे'ति निषेधेनापदत्वादिति वाच्यम्; 'अनुत्तरपदस्थस्ये'ति निषेधेन क्वचिदुपात्तविशेष्यसत्त्वेऽपि शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिज्ञापनेन शब्दरूपं विशेष्यमादाय प्रत्ययग्रहणपरिभाषया लब्धतदन्तार्थकस्य पदविशेषणतया इसुसन्तान्तस्येत्यर्थेनादोषात्। अत एव 'वनो र चे'त्यादौ न दोषः। 'ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोती'त्यादौ सापेक्षत्वेनासामर्थ्यं नाशङ्क्यं, तस्यैकार्थीभावसामर्थ्यविषयत्वात्। 'अधात्वभिहितं समानाधिकरणमसमर्थव'दित्युक्तेः 'सर्पिः कालक'मित्यादौ न षत्वम्। 'अधात्वभिहित'मित्युक्तेः 'सर्पिष्पीयते' इत्यत्र षत्वसिद्धिः। धातुसहचरितप्रत्ययाभिहितार्थेन समानाधिकरणमसमर्थवन्नेति तदर्थः।

यदा तु- सर्पिरादिकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं, पाणिनेरुणादिष्वव्युत्पत्तिपक्ष एवेति 'आयनेयीनी'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तेः, तत्र हि 'शङ्ख' इत्यादावादेशानाशङ्क्य- 'उणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः, प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्ध'मित्युक्तम्, 'अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु' इति सूत्रं व्याकरणान्तररीत्यैव, 'सर्वनामस्थान'मितिमहासञ्ज्ञावत्। अत एव भाष्ये 'उणादयोऽव्युत्पन्नानी'त्येवोक्तम्, न तु 'अनेकार्था अपि धातव' इतिवदव्युत्पन्नान्यपीत्युक्तम्, तदा- 'इदुदुपधस्ये'ति नित्ये षत्वे प्राप्तेऽनेन विकल्प इति। प्रत्ययग्रहणाभावात्तत्परिभाषानुपस्थितेः 'परमसर्पिष्करोती'त्यादौ षत्वविकल्पः सिद्धः। 'नित्यं समासे' इति सूत्रमनुत्तरपदस्थस्येतिप्रतिषेधार्थम्। नित्यग्रहणन्तु न कर्त्तव्यमेव; समासे नित्यषत्वस्य इदुदुपधस्येत्येव सिद्धेः। 'सर्पिषे'त्यादौ षत्वं त्वत्र पक्षे क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकाद्बहुलग्रहणादिति स्पष्टं भाष्ये। **व्यपेक्षेति**। व्याख्यानात्। एकार्थीभावसामर्थ्यग्रहणे 'परमसर्पिःकुण्डिके'त्यादौ समासे विकल्पापत्तिः। 'अनुत्तरपदस्थस्ये'ति निषेधादुत्तरसूत्रस्य न प्रवृत्तिरिति भावः।

नन्वनेनैव सिद्धे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठो व्यर्थ इत्यत आह- **कस्कादिष्विति**। एतेन 'तत्सामर्थ्यादुत्तरपदस्थस्यापि षत्व'मित्यपास्तम्। **व्यपेक्षाविरहेऽपीति**। 'आनय सर्पिष्कुण्डिका तिष्ठती'त्यादौ। **व्यपेक्षायामिति**। 'इदं सर्पिष्कुण्डिकाया' इत्यत्र। प्रत्ययभिन्नविसर्गस्येत्यर्थम्- 'इदुदुपधस्ये'त्यत्र व्याचक्षाणानां व्याख्यादर्शकृतां मतेऽव्यपेक्षायां तेन सिद्धेरिति भावः। एतेन 'कस्कादिपाठस्याव्यपेक्षायां चारितार्थ्येन व्यपेक्षायां तस्यासिद्धत्वाद्विकल्प एवोचित' इत्यपास्तम्। प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नविसर्गस्येत्यर्थे तु तदप्राप्तिरेवेति- व्यपेक्षायां विकल्प एवेति बोद्ध्यम्।

अतः कृ। कृशब्देन तदादिग्रहणं, समासाक्षिप्तोत्तरपदस्य विशेष्यत्वात्। 'विष्वग्देवयो'रिति सूत्रे वप्रत्ययग्रहणेन धातोर्विशेषणत्वे तदादिविधिज्ञापनात्।

'अयस्कुम्भी'त्यादौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सत्वं बोद्ध्यम्। भास्कार इति। तपरकरणात् 'अतः कृ' इत्यस्याप्राप्तिः।

।। इति विसर्गसन्धिः ।।

अथ स्वादिसन्धिः

यत्तु 'स्वौज'सित्यत्र रुरेव पाठ्यः, सर्वत्र सुग्रहणे रुग्रहणमेवास्त्विति, तन्न। यशोऽत्रेत्यादौ रोरसिद्धत्वादुत्वानापत्तेः, 'अतो रो'रित्यस्य प्रथमैकवचने चारितार्थ्यात्। तद्ध्वनयन्नाह- **स्वौजसेति**। 'पदस्ये'त्यनुवृत्तं ससजूर्भ्यां विशेष्यते, तेन तदन्तविधिः। आदेशस्त्वलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य। तत्फलितमाह- **पदान्तस्येत्यादिना**। 'सजू'रित्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धिः। 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्ने'ति परिभाषाद्वयं प्रत्ययविधिविषयमिति 'असमासे निष्कादिभ्य' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। इदञ्च श्त्वापवादः। श्रेयानित्यादौ रुत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप एवेति दिक्।

यत्वस्यापवाद इति। 'यदीदं न स्यात्तर्हि यत्वं प्राप्नोती'त्येतावता। कृते त्वस्मिन् यत्वस्यासिद्धत्वादुत्वगुणयोर्यत्वाप्राप्तिरेवेति भावः।

प्रथमयोः। व्याख्यानात्प्रथमयोरित्यनेन प्रथमाद्वितीयारूपसुब्विभक्त्योर्ग्रहणम्, तदाह- **प्रथमाद्वितीययोरिति**। पूर्वग्रहणं किम्? 'अग्नी' इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूदिति। दीर्घग्रहणन्तु त्रिमात्रस्य स्थानिनस्त्रिमात्रो मा भूदिति। सवर्णग्रहणन्तु स्पष्टार्थम्। पूर्वस्यादीर्घत्वात्पूर्वजातीय इत्यर्थेनेष्टसिद्धेरिति स्पष्टं भाष्ये। **आद्गुण इति**। 'तौ स'दिति निर्देशेन भ्रष्टावसरन्यायस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणादिति भावः।

देवदत्तहन्तृहतन्यायस्य तु नात्र प्रवृत्तिः। देवदत्तहन्तृहनने हि नोज्जीवनं, देवदत्तहननप्रसक्तहनने त्वस्त्येव देवदत्तजीवनम्। प्रकृते तु न हननस्थानीया[गुण] वृद्धिहन्तुः पूर्वसवर्णदीर्घस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिः, किन्तु हननोद्यमसजातीयं प्रसक्तिमात्रं, प्रसक्तस्य निषेधे बाध्योज्जीवने न बाधकमिति। स्पष्टञ्चेदं 'स्वादिष्वि'ति सूत्रे कैयटे।

सुस्रोत इति। सुस्रोतशब्दः कस्य चित्सञ्ज्ञा। सम्बुद्धौ 'दूराद्धूते चे'ति प्लुतः। **तत्सामर्थ्यादिति**। प्रतियोगित्वेन तदाश्रयणसामर्थ्यादित्यर्थः। 'आश्रयात्सिद्ध' इति भाष्योक्तेः। पयस्यटति, पयो ददातीत्यर्थे- 'आगच्छ हे पयो३ट्' 'आगच्छ हे पयो३दे'त्यादावेकपदस्थवर्णद्वयसापेक्षमन्तरङ्गमुत्वं प्रति वाक्यसम्पादकपदान्तरसापेक्षप्लुतस्यासिद्धत्वादुत्वे प्लुतसिद्धिः। अन्यथा प्लुतस्योत्वदृष्ट्या सिद्धत्वात्परत्वात्प्लुते आद्येऽप्लुतपरत्वाभावादन्त्येऽप्लुतात्परत्वाभावादुत्वं न स्यात्। परिभाषादृष्ट्या बहिरङ्गासिद्धत्वेऽपि न क्षतिः। स्वदृष्ट्याऽसिद्धस्यापि परं प्रत्यसिद्धत्वप्रतिपादनसम्भवात्, स्वदृष्ट्याऽविद्यमानस्य परं प्रत्यवद्यमानत्वप्रतिपादनवत्। अन्तरङ्गस्यासिद्धत्वे तु प्रतिपाद्याभावे इव कं प्रत्यसिद्धत्वं प्रतिपाद्येत? तत्राद्ये- 'वाक्यस्य टे'रित्यट्शब्दाकारः प्लुतः, अन्त्ये रेफदकारसंयोगपरत्वेनाकारस्य गुरुत्वात् 'गुरो'रिति प्लुतः। आश्रयेण तु येन नाप्राप्तिन्यायेन, प्रत्यक्षत्वेन च पूर्वत्रासिद्धत्वमेव बाध्यते, न त्विदम्। 'सुस्रोत' इत्यादौ त्वेकवाक्यमात्रसापेक्षत्वात्प्लुतोऽन्तरङ्गो, भिन्नवाक्यस्थाकारसापेक्षत्वादत्वं बहिरङ्गमिति स्पष्टं भाष्ये।

उकारानुबन्धेति। उकारेत्सञ्ज्ञकरेफस्येत्यर्थ इति भावः। तेन देव रुहीत्यादौ न दोषः।

भोभगो। 'रोः सुपी'त्यतो 'रो'रिति वर्त्तते, न तु 'रो री'त्यतो 'र' इति, प्रातरत्रेत्यादावतिप्रसङ्गात्। अशब्दान्तद्वन्द्वेन पूर्वशब्दस्य बहुव्रीहिमभिप्रेत्याह- एतत्पूर्वस्यति। नन्वेवं पूर्वरूपापत्तिरत आह- **असन्धिरिति**। भगो-अघोशब्दौकारयोरकाराभ्यां प्राप्तपूर्वरूपात्मकसन्धिकार्याभाव इत्यर्थः।

इदं प्राचामनुरोधेन। वस्तुतः सूत्रे रान्तानामेवानुकरणमसन्धिर्न्याय्य एवेति बोद्ध्यम्।

नह्ययमिति। इदमर्वाचामनुसारेण। भाष्ये तु 'रेफस्य विसर्गस्थानित्वेन तद्वृत्तिरुत्वाश्रयमपीदमल्विधिरेव, स्थान्यल्वृत्तिधर्माश्रयत्वात्। 'अग्रही'दित्यत्र च दीर्घे लोपे चेट्त्वेनैव निवेश इति विशेषः, अतः पयःस्वित्यादौ दोषः। तत्र हि 'रोः सुपी'ति विसर्गः। नियमशास्त्राणि च विधायकान्येव वाच्यवृत्त्या,

आर्थिकार्थमादाय तु निषेधकानीति। तत्रापि 'रो रेफस्य विसर्ग' इत्यर्थे त्वशग्रहणं व्यर्थम्' इत्युक्तम्। नन्वेवं 'हे रामे'त्यादौ सम्बुद्ध्यवयवस्य हलः सस्य लोपे तद्वृत्तिसुप्त्वस्याल्धर्मत्वेन स्थानिवत्त्वाभावे पदत्वासिद्धिरिति चेन्न, आनुमानिकादेशस्य रामेत्यस्य स्थानिवद्भावेन सुबन्तत्वस्य, तत्प्रयुक्तकार्यस्य वा लाभेन तत्सिद्धेः। प्रत्ययलक्षणेनापि न प्रत्ययवृत्तिधर्मलाभः। लक्षणपदोपादानेन प्रत्ययनिमित्तककार्यस्य तन्निमित्तकव्यवहारस्य वाऽतिदेशात्।

एवं 'दीर्घाहो निदाघ' इत्यादौ हल्ङ्यादिलोपे उक्तरीत्या स्थानिनि जायमानस्यासुपीति रत्वनिषेधस्यादेशे दीर्घाहञ्शब्देऽतिदेशेन प्रवृत्त्या न रेफ इति दिक्।

तेषां रोरिति। इदञ्च निपातानाख्याय 'विभाषा भव'दिति वार्त्तिकं प्रत्याचक्षाणस्य वृत्तिकृतो मतेन। परे तु- तेषमपि रोरित्यर्थः। अपिना 'विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्ये'तिवार्त्तिकनिष्पन्नसङ्ग्रहः। 'एषामन्त्यस्य रुः स्यादवस्य चौकारः सम्बुद्धा'विति तदर्थः। अवग्रहणसामर्थ्यात् 'अलोऽन्त्यस्ये'ति नेति बोद्ध्यम्। वार्त्तिकनिष्पन्नानां त्रयाणां भोश्शब्दनिपातस्य चावश्यकत्वमन्यत्र स्पष्टमित्याहुः।

व्योर्लघु। यद्यपि वर्णसमाम्नाये यस्य प्राथम्यात् 'य्वो'रित्युचितं, तथापि 'लोपो व्योरि'ति लोपवारणाय सौत्रत्वमाश्रयणीयं स्यात्, अतो 'व्यो'रित्युक्तम्। लघुतरः प्रयत्नो यस्योच्चारणे स लघुप्रयत्नतरः। अन्यपदार्थसम्बन्धोत्तरं वर्त्तिपदार्थप्रकर्षविवक्षया साधु। प्रयत्ने लघुतरत्वञ्चैषां शैथिल्यजनकत्वमेव। **लघूच्चारणाविति**। लघुतरोच्चारणावित्यर्थः। सूत्रे सौत्रत्वादेकवचनम्। वकारोदाहरणम्- 'असावादित्य' इति वृत्तिः।

ओतो। 'व्यो'रित्यत्र यकारसाहचर्याद्वकारोऽपि धात्वनवयव एव। अत्राप्यर्थाधिकारात्तथैव। तेन 'स्मृतोवच्युते'त्यादौ न दोषः, तदाह- यस्येति। तादृशवस्यासम्भवादति भावः। 'भोभगो' इति तु नानुवर्त्तते विच्छेदात्, तद्ध्वनयन्वक्ष्यति- 'पदान्तस्य किम्? तोयमिति। इदं लघुप्रयत्नयोर्न, गार्ग्यश्रुतेः, तदाह- **अलघुप्रयत्नस्येति**। **पूजार्थमिति**। व्याख्यानादिति भावः। तादृशश्च भोसादिपूर्वक एवेत्याशयेनाह- भो **अच्युतेति**।

भाष्यानुसारिणस्तु- भो इत्याद्यनुवृत्तेः स्मृतोवित्यादौ न दोषः। तस्यानभिधानाच्च। अपूर्वस्येति तु ओत इत्यनेन विरोधान्न सम्बध्यते। 'लोपः शाकल्यस्ये'त्येव 'भोभगो' इत्याद्यनुवृत्त्या सिद्धे नित्यत्वर्थमिदमित्याहुः।

उञि च। भोइत्यादिपूर्वस्य पूर्वेण सिद्धेराह - **अवर्णपूर्वयोरिति**। एतदपि नित्यमेव। अत्रापि गार्ग्यग्रहणानुवृत्त्याऽलघुप्रयत्नस्यैव लोपः। एतेन- भोइत्यादिपूर्वे लघुप्रयत्नलोपार्थमत्रापि तदनुवृत्तिरित्यपास्तम्। वकारोदाहरणन्तु 'असा उ एकाग्नि'रिति वृत्तिः। **उत्तरार्थमिति**। ङमो 'ह्रस्वादची'-त्यर्थमित्यर्थः। एतत्तत्रैव निरूपितम्। 'हलि सर्वेषा'मित्यादौ तु न सम्बद्ध्यते, व्यवहिते ङम इत्यत्रैव प्रयोजनकथनपरभाष्यप्रामाण्यात्। अत एव 'लिट्त्सु' इत्यादौ धुडादयः। अन्यथा सादौ पदे इत्यर्थान्न स्युः। अत एव 'माभ्या'मित्यादौ 'हलि सर्वेषा'मिति लोपसिद्धिरिति दिक्।

हलि स। 'भोभगो' इत्याद्यनुवर्त्तते। तत्रौकारात्परस्य लघूच्चारणस्यैवानेन लोपः। अलघूच्चारणस्य तु 'ओत' इत्येव सिद्धम्। **अपूर्वे तूभयोरपि**। न चापूर्वालघुप्रयत्ने अस्यासिद्धत्वात् 'लोपः शाकल्यस्ये'ति प्राप्नोतीति वाच्यं, लघुप्रयत्नस्यैवानेन लोपे 'व्यो'रिति सूत्रेऽचीति करणेन हलि विधानाभावेनैव सिद्धावस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्त्या तद्बाधात्। न चालघुप्रयत्नयोरेव लोपः स्याद्व्योरित्यर्थाधिकारादिति वच्यम्, ऋषिमात्रग्रहणार्थस्य 'सर्वेषा'मित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, विकल्पस्य विच्छिन्नत्वेन नित्यत्वसिद्धेः। अत्र च यकार एवानुवर्त्तते, न वकारः; वृत्तौ तथैवोक्तेः, फलाभावात्, 'अव्यपरे' इत्यादिनिर्देशाच्च। अन्यथा तत्र सौत्रत्वाद्याश्रयणीयं स्यात्तदाह- **लध्वलघूच्चारणस्य यस्येति**।

न तु सुपीति। पर्युदासे हि सुप्सदृशे प्रत्यय एव स्यात्, एवञ्चाहर्भातीत्यत्र न स्यात्। यदि तु

सुब्भिन्ने शब्दे स्यात्- 'दीर्घाहो निदाघे'त्यत्रापि स्यात्। सुबन्तेत्यर्थस्तु न। 'उत्तमैकाभ्या'मित्यादिनिर्देशैः सप्तमीनिर्दिष्टे प्रत्यये तदन्तविद्ध्यभावज्ञापनात्। लक्ष्यानुरोधेन क्वचित्प्रत्ययग्रहणे शब्दस्वरूपस्य विशेषणताया एवाश्रयणाच्च। अत एव 'रदाभ्यां निष्ठे'त्यादौ न दोषः। **अहरहरिति**। 'नित्यवीप्सयोः'रिति द्वित्वम्। 'न लुमते'ति निषेधात्सुप्परत्वाभावः।

गतमहो रात्रिरिति। केचित्तु भाष्ये अतिदेशिकस्याहोरात्रस्यैवोदाहरणात्, 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति सूत्रे 'न हि रूपरात्ररथन्तरेषु रौ रे वा विशेषोऽस्ती'त्यत्र प्रायेण रात्रेति पाठाच्चेदृशानामनभिधानमेवेत्याहुः। अनन्यत्वादिति। रात्रिशब्दत्वाक्षतेरिति भावः। अनुवादे रेफविशिष्टस्योपादानाद्रेफस्य रेफविधानं व्यर्थमत आह- **विसर्गापवाद इति**।

ढ्रलोपे। नायं तत्पुरुषोऽनीयरि चचारेत्यादौ च दोषापत्तेः। नापि बहुव्रीहिर्व्यधिकरणत्वात्। अतो णिजन्तात्कर्मण्यण्युपपदसमास इत्याह- **ढरेफावित्यादि**।

भाष्ये तु व्यधिकरणबहुव्रीहिरेव दर्शितः। न च 'अजर्घा' इत्यादौ 'सिपि धातो'रिति रुत्वस्य, 'लीढ' इत्यादौ ढत्वादीनां, 'पितू राज्य'मित्यादौ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्कथं दीर्घ इति वाच्यम्, ढग्रहणेन लण्सूत्रे 'अजर्घा' इति भाष्योदाहरणेन च तत्तच्छास्त्रैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रस्थपूर्वग्रहणेनैतत्सूत्राग्रहणबोधनात्। अणः किमिति। अच इत्येव सिद्धमिति प्रश्नः। तृहू इति पाठे 'नकारजावनुस्वारपञ्चमा'विति वृद्धोक्तेः 'अनिदिता'मिति नलोपे 'तृढ' इति रूपम्। अत्राण्पूर्वेणैव व्याख्यानात्।

विप्रतिषेधे। विप्रतिपूर्वात्कर्मव्यतिहारे वर्तमानात्सेधतेर्घञि परस्परविरोधार्थो विप्रतिषेधशब्दस्तत्र नित्यस्यावश्यकतयाऽन्तरङ्गस्य ज्ञापकादिनाऽपवादस्य वचनप्रामाण्याद्बाधकत्वे स्थिते तद्भिन्नोऽस्य विषय इत्याह- **तुल्यबलेति**। द्वयोः शास्त्रयोः क्वचिल्लब्धावकाशयोरेकत्र प्रयोगे युगपदसम्भवि स्वकार्यसमर्पणञ्च सः। तत्र प्रायेणैकस्य कार्यद्वययोगकृतेऽसम्भवे एतस्य प्रवृत्तिः। यथा 'वृक्षेभ्य' इति। तत्र हि दीर्घैत्वयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासम्भवः। क्वचित्केवलासम्भवेऽपि, यथा 'शिष्टा'दित्यादौ। अत्र हि तातङ्शाभावयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासम्भवः।

यद्यपि तातङादेः स्थानिवत्त्वेनास्त्येव तत्, तथापि अतिदेश आदेशप्रवृत्त्युत्तरमेव, न तु तत्प्रवृत्तिकाले इति युगपदसम्भवोऽस्त्येवेति। परत्वात्तातङि सकृद्गतिन्यायेन न शादेशः। स्पष्टञ्चेदं सर्वं प्रकृतसूत्रे 'इको गुणवृद्धी' 'अदसो मा'दित्यादावाकरे। तत्र युगपदुभयोः कर्ययोरसम्भवात्पर्यायेण तृजादिवच्छास्त्रद्वयप्रसङ्गे नियमार्थमिदम्- **परमेवेति**। तेन 'तिसृणा'मित्यत्र यौगपद्यासम्भवेन परत्वात्तिस्रादेशे पुनः स्थानिवत्त्वेन त्रयादेशो न। तत्पठ्यते- 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवे'ति।

यद्वा- यथा तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति, यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्ये भवतस्तदोभयोर्न करोति, यौगपद्यासम्भवात्, तथा शास्त्रयोर्लक्ष्यप्रेष्ययोः क्वचिल्लक्ष्ये यौगपद्यासम्भवादप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदं 'एवं भवती'ति विद्ध्यर्थम्। तत्र कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तदा तदपि भवत्येव। तत्पठ्यते- 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्ध'मिति। यथा 'भिन्धी'त्यत्र परत्वात्तातङि पुनर्धिर्भवति। अत्र तातङ्धिभावयोर्युगपदेकस्थानिसम्बन्धस्याङ्गरूपनिमित्तानन्तर्यस्य वा न सम्भव इति भाष्ये स्पष्टम्। कार्ये परत्वञ्च- परशास्त्रविहितत्वम्। कार्यकालपक्षेऽप्यष्टाध्यायीपाठपरत्वमेव नियामकम्। अत एव 'ङमो ह्रस्वा'दित्यादौ त्रिपादीस्थे कार्यकालपक्षे एव परिभाषयोः प्रवृत्त्या एकदेशस्थत्वेऽपि परत्वात् 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्यनेनैव व्यवस्थेति सङ्गच्छते। त्रिपादीस्थेन शास्त्रेण विरुद्धपरिभाषाद्वयमध्ये परैव काल्यते = आकृष्यते न पूर्वेति तत्त्वम्।

सञ्ज्ञानां तु कार्यकालपक्षे प्रदेशे एव वाक्यार्थेन तद्बोधोत्तरमेव विरोधप्रतिसन्धानं, कार्यज्ञानञ्चेति तत्रत्यपरत्वमेवैतत्सूत्रप्रवृत्तौ बीजम्। अत एव 'कार्यकालपक्षेऽयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसञ्ज्ञा' इति 'अदसो

मा'दिति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। परिभाषाणान्तु तत्पक्षे तद्देशस्थत्वेऽपि स्वस्वदेशेऽर्थबोधोऽस्त्येवेति तासां पाठकृतमेव तत्- एतत्सूत्रप्रवृत्तौ नियामकमिति बोद्ध्यम्।

यद्यपीयं परिभाषा तथापि कार्यग्रहणेन कार्यमात्रग्रहणा'त्तस्मि'न्निति 'तस्मा'दितिपरिभाषयोरपि व्यवस्थापिका। कार्यकालपक्षेऽपि नैषा इक्परिभाषादिवद्विद्ध्येकवाक्यतयाऽङ्गत्वात्स्वकार्यनिष्पादिका, किन्तु वाक्यभेदेनैव कार्यं व्यवस्थापयति। यथा- 'वृक्षेभ्य' इत्यत्रैत्वदीर्घत्वयोः प्राप्तयोः परमेत्वं, प्रवर्तयति।

एवम्- 'असिद्धम्बहिरङ्ग'मित्यादयोऽपीति 'खरवसानयो'रित्यत्र कैयटे स्पष्टम्। एवञ्च 'विप्रतिषेधे' इत्येषा यथोद्देशैवेति स्थितम्। त्रिपाद्यां कार्यकालपक्षेऽप्यप्रवृत्तेः। पूर्वदृष्ट्या परावस्थानाभावादित्यन्यत्र विस्तरः।

इति लोपे इति। 'उत्वं नित्य'मिति तु न, 'भोभगो' इतिसूत्रोक्तरीत्या लोपस्याल्विधित्वात्। स्थानिवत्त्वेन तद्धर्मातिदेशेऽपि उच्चारणप्रसङ्गरूपस्थानषष्ठ्यर्थाभावेन लोपे तदप्राप्तेश्च।

एतत्तदोः। अनुकार्यस्वरूपभङ्गभिया कोशे इवैकशेषाभावः। 'एतत्तदोरनन्तर' इत्यर्थः। तेन 'परमस ददती'त्यादौ न दोषः। गौणे तु न दोषः, तत्र त्यदाद्यत्वाभावेन हल्ङ्यादिलोपस्य दुर्वारत्वात्। 'सु' इति प्रथमैकवचनमेव, व्याख्यानात्। **अनञ्समासे किमिति**। तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वादुपसर्जनत्वात्त्यदाद्यत्वाभावेन हल्ङ्यादिलोपो दुर्वार इति प्रश्नः। उत्तरपदार्थप्रधानः स इत्युत्तरम्।

सोऽचि। 'स'सिति प्रथमान्तस्य लुप्तषष्ठीकमनुकरणम्। **सेमामविढ्ढीति**। द्वादशाक्षरपादा जगती छन्दः। **स एवमुक्त्वेति**। लोपेऽत्र पादापूर्तेर्न लोप इति भावः।

अवधारणन्त्विति । वृद्धैर्व्याख्यातमवधारणन्त्वित्यर्थः। **बहुलेत्यादि**। गमकान्तराभावादिति भावः। एवञ्च तदनुवृत्त्यैव क्वचिदप्रवृत्तौ सिद्धायामवधारणपरतया व्याख्यानं व्यर्थमिति भावः। **सर्वमेतदव-धारणन्त्विति** - तुना सूचितमित्यलम् ।।

इति स्वादिसन्धिः

।। इति पञ्चसन्धिप्रकरणम् ।।